

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

О лексій Корнієнко

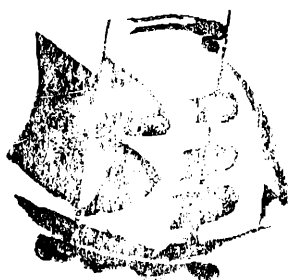
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Олексій Корнієнко

історична повість з XVIII. віку

Частина перша

Висипався Хмель із тіка
і наробив ляхат лиха.
(З народньої думи).

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ ГОВЕРЛЯ “
“HOWERLA”

UKRAINIAN BOOK STORE & VARIETIES

41 East 7th Street, N. Y. C., U. S. A.

1955

*Моїй Дорогій Дружині
вірній товарищі життя*

Н А Т А Л І

*в доказ щирої любови і шани
в сороклітньому другому році
нашого подружжя
присвячую отцю працю мою*

АВТОР

А. Ангрии Карлович

П Е Р Е Д М О В А.

Це було дуже давно... 1872 р. я був у III. кл. гімн. Тоді українських книжок було ще дуже мало, а книжок для молоді я не бачив ніяких.

Я любив дуже читати і читав книжки польські та німецькі. В тім часі я дістав від товариша „Галичанина“. То був літературний додаток до львівського „Слова“. В тім додатку друкувалась „Історія Руси“, либонь — чи не Іловайського. Там якраз знайшов я частину її про повстання Богдана Хмельницького.

Моя хлопча уява линула на Україну, над Дніпро-Словутицю, над його пороги, на Січ запоріжську. Я спочував недолі українського народу під польсько-панською кормигою, припадав серцем до тих героїв-козаків, що не жаліли свого життя за волю, за свою церкву і благочестиву віру.

У мене не було спання. Я читав і читав, а деякі місця перечитував вдруге. Та я дочитався лише до Зборівських пунктів. Дальшої часті „Галичанина“ я не міг, на превеликий мій жаль, добути.

І добре, що я тоді не дочитав далі, і не заморозив своєї молоді душі зневірою у невдачі замислів гетьмана. А так, то я став на вершку гетьманських діл і довго з того вершка не сходив, а за той час впевнився, що ми мусимо побідити, що велике діло славного гетьмана перепинилось, але не скінчилось та, що та ідея відживатиме ще не раз, аж поки український народ буде паном на своїй великій багьківській землі.

Ця тверда віра не покидає мене до нині, до сивої голови. А крайугольним каменем у тій будівлі моєї твердої віри була і є наша історія.

Такі самі почування, що заволоділи моєю хлопчаю душею, переживає мабуть і теперішня молодь.

Вона підбадьорюється світлими моментами нашої бувальщини, і живе надією на сповнення наших самостійницьких ідеалів.

Щоб достарчити нашому суспільству, а особливо молоді поживи до таких пачувань, треба йому подавати історію в найприступнішій формі, а такою формою є безперечно історична повість. Вона оживляє народню традицію, подає зразкові моменти, зразкові одиниці і захочує до наслідування. Тому то я поклав собі за ціль мого життя цю прогалину заповняти по моїх силах. За моїм приміром пішли другі письменники, і я радію з того, що наша молодь має вже що читати.

Та не зважаючи на те, що нас вже є більше таких, я не стаю серед дороги і працюю далі.

На мою думку є два роди історичних повістей і оповідань: одні малюють історичну добу з видуманими героями, другі малюють і добу, і історичних людей.

Ця повість належить до тих других.

Епоха великого повстання не давала мені супокою. Коли мене так радували геройські козацькі подвиги, то чому ж не повеселити мені других, особливо молоді ?

Довго я не міг до того взятися, поки не поробив потрібних студій, не зужиткував тих матеріалів, які були у мене під рукою. А тих було не надто багато: Костомарів, Грушевський, Липинський, Томашівський, деякі джерела в „Записках“. А далі — Шайноха і Кубаля.

І я нарешті пускаю у світ мого Олексія Корнівкка.

Колесо історії не завертається, але обертається вперед. Те саме, що було, став по часі знову перед нами, перед нашими очима.

І коли читаємо епоху Хмельницького і потім аж до Руїни, і порівнюємо з тим, що на наших очах робилося, то бачимо, що воно те саме, хиба що інші герої. Ми бачимо ті самі світлі моменти і ті самі помилки. Історія дуже багато нас навчила би, коли б перемогли себе і не робили тих самих помилок. Аж тоді ми могли би сказати, що історія була для нас вчителькою-життя. На жаль в послідніх наших визвольних змаганнях повторилися ті самі помилки, що

й перше були у наших дідів. Та не було б дива, якби тих помилок не стереглися керманічі, які історії не знають добре, а то не стереглися тих помилок і ті, що студювали історію до споду.

І знову треба нам виждати, аж поки колесо історії обернеться до нас тим самим звеном із слушним моментом. Коли це буде, не можна вгадати, дай Боже, щоб не довго ждати.

А щоб це не наступило швидше, чим вспію з моєю працею, то я спішуся пустити мій твір у світ.

Краще зробити в потребі щось незовсім закінчене, ніж дуже добре тоді, як потреба минеться.

Найтяще приходило мені схопити вірну характеристику Великого Гетьмана. Та це й фаховим історикам не приходиться легко.

Який був Богдан Хмельницький? Польські історики й письменники шовіністичної школи представляють його самим „чортом“. Переворотний, зрадливий, несловний, хитрий. Він для особистої справи зрадив короля, свого пана, зрадив Польщу, свою матку, і привів її над беріг пропасти. То злий демон Польщі.

Чи справді так? Поперед усього мотиви до такої характеристики, до того „злочину“ дуже нестійні, і розумний чоловік їм не повірить.

Хто був Хмельницький коли починав повстання? Чигиринський сотник, що у нього Чаплинський заграбив майно, забрав жінку, і вбив дитину. Він потім став убогим власником малої хатки в Чигирині. Інших покривджено болючіше, і таких були тисячі, а народ за ними не зривався. З Хмельницьким було інше. Чаша горя українського народу була вже повна. Треба було додати ще каплю, щоб розлилась поза край. І тою каплею саме була кривда чигиринського сотника Богдана Хмельницького. Тої каплі було Провидінню треба, щоб скинути в пропасть гордих ангелів, і спричинити катастрофу.

А далі Божа Немезида покермувала ділом так, що в законній дорозі Хмельницькому не признано правди. Коли б Хмельницькому дано було сатисфакцію в польському соймі, і вернено йому Суботів, то хто зна, чи Богдан був би не заспокоївся, і далі служив лояльно матері Польщі, як і досі.

Інші польські історики не щадячи йому таких самих епітетів „злобного демона“ називають його геніальним чоловіком. Кубаля порівнює його за тогочасними істориками з Кромвелем.

Коли польські історики отрясуться з шовінізму, то будуть мусіти признати Хмельницького найкращим польським патріотом.

Коли б Хмельницький був міг перевести в життя свою думку з першого періоду повстання, то Польща поруч з Україною була б нині своєю могутністю вела перед в Європі. Хмельницький не хотів зразу відриватися від Польщі, бажав собі лише зломити і знищити те все, що вже тоді вело Польщу в пропасть: знищити магнацьку олігархію, покорити короленят під сильну руку одного короля - самодержця.

Хай не лякаються того слова демократи, бо тоді такий був час. А лиш по абсолютизмі доходилося до конституції.

Дивна річ, що польські історики, які приписують упадок Польщі олігархії магнатів і нетолеранції релігійній, так страшно ремствують на Хмельницького, котрий саме змагався те розкладове гніздо знищити до коріння.

Не вина Хмельницького у тому, що цей геніальний помисел не повелося перевести в життя.

І аж тоді завернув Хмельницький у другий бік — до Переяславського договору.

Наші історики закидають Хмельницькому знову, чому замість того не проголосив зараз самостійности України?

Бо не в силі був того зробити. На Україні жили тоді два ворожі собі елементи: Україна степова, здобичницька й ухадницька, і стихія хліборобська. Вони вправді злучилися у боротьбі проти спільного ворога, але коли б були побачили себе на волі, були б кинулись на себе з ножами: хто має панувати на Україні: плуг, чи скотарство? Ті два елементи ще з собою не зрівноважились, не зжились, не перейшли ще потрібної еволюції.

А з тої боротьби були б скористали нахабні сусіди, і розшматувалиб Україну поміж себе, як це й зробленo за Руїни.

Для нас був Хмельницький Генієм. Коли б конче

назвати його „демоном“, то він був для України демоном добрим. Зробив з нічого велике діло. Наперекір практиці життя, що важко збудувати, а легше зруйнувати, то те, що в короткім часі зробив Хмельницький з нічого, що зробив Україну правоправною державою, на те треба було значно довшого часу нетямучим наслідникам, щоб зруйнувати.

Я вважав за потрібне подати у книжці нариси тих епохальних побід. Звичайно читається про побіди як про фантазію автора без простору і часу. Я хотів таким побитом змусити читача, щоб глянув уважніше на нарис і трохи довше над тим подумав. Книжка ця має на меті не лише легку лектуру, над якою переходиться зараз до читання другого роману, але головно і науку нашої бувальщини.

Тому я подаю під зіркою також пояснення того, про що в повісти оповідати не було місця.

Не бив я у повісти на ефект, не видумував фантастичних ситуацій, не дуже користувався тим, що називається *licentia poetica*, а держався історичних фактів і вів оповідання спокійно. Оминав я також шовіністичної струни. Вона лише опянює читача, і часом заводить на небажану дорогу, що веде до самодурства, як це сталося з історичними повістями Г. Свнкевича.

Чи я добре виконав своє завдання, хай судять читачі.

КОЛОМИЯ, у квітні 1924.

А в т о р.

I.

„Маю шаблю в руці! Ще не вмерла козацька мати!“

Був сірий ранок, та такий мрачний, що на довготу руки нічого не видно. Мрака клубиться та бовваніє. У ній бачиш маленькі, кругленькі кульочки, які постійно мішаються, обсідають усе, облипають одержу та промо-чуютъ її до нитки.

Серед високої трави мандрує молодий безвусий парубок, одягнений як спудей Ки-ївської Могилянської Академії. Поли довгого халата позатикав за шерстяний пояс. Такаж студейська шапка на голові. На плечах несе на палиці клунок, і мандрує навмання серед високої трави, що зупиняє його кроки, та ще більше обмочує одержу. Чоботи теж розмокли, та ще й подерлися, набрали в себе води і за кожним ступінем нога ховзавтсья в чоботі.

— Господи! Хибаж я вже ніколи не добюсь до того Суботова? Прийдеться ось тут де небудь околїти...

Так говорив сам до себе у голос трохи не крізь плач, бо дуже знемігся, мандруючи цілу ніч. До того почував такий голод, що аж його корчило. Перемок до живого тіла,

а до того ще й зіпрів з натуги. Заціпив зуби і йшов далі.

Аж від разу щось велике перед ним забовваніло, натрапив на ліс. Зразу прийшлося передиратися через корчі тернини та дикої рожі, а далі показалися серед мраки кремезні дерева. Корчів ставало що раз менше, а далі не було їх зовсім. І трава тут не була велика. Стало легче йти. І мраки не було вже такої, бо роса чіплялася вершків дерева. Парубок став під розлогим дубом спочивати. Йому було веселіше. Обтирав мокрою полою піт з чола, змішаний з росою. Біля нього перобігла серна. Вона зразу дивилась на нього своїми гарними очима, начеб питалась: чого тобі тут треба, а далі потрусила головою і поскакала в ліс.

— Нічого тут не вистою, треба чимчикувати далі, авжеж добуєш до якогось людського житла, та дороги розпитаю. Десь воно мусить бути цьому лісові край... А кудю йти тепер? — Трохи подумав, закинув палицю з клунком на плече, і пішов навмання...

Але його втома не вступилася, і він ледве волік утомленими ногами. Від часу до часу ставав знову і озиравсь навкруги. Аж ось почув дим та печене м'ясо. Став носом нюшити на всі сторони, мав ловецька собака.

— Це либонь з того боку... ану ходімо...

Зараз нагадав різні балачки про розбійників, що по лісах живуть, про яких доволі наслухався ще дитиною, і тих розбійників він дуже тоді лякався. Та тепер йому смішно стало з тих страхіть. У нього не було ні

зломаного шага за душею, ні куска хліба, а на його одежину ніхто не полакомиться.

— Голий розбою не боїться... а там, звідкіля димом заносить, певне знайду людину, як раз те, чого я шукаю...

Він зараз првеселійшав, підбадьорився, і пішов навпростець. Ще і пісеньку став з тиха підспівувати.

Йдучи так він побачив блеск багаття, прийшов ще ближче і побачив таке: Під розлогим дубом горіло чимале багаття, над ним вісів на трох ціпках невеликий казанок. З другого боку за багаттям лежав якийсь чоловік, котрого не міг зразу добре бачити. Аж як прийшов близько, помітив здорового козака-голоту. Козак лежав у сорочці чорній як ніч, та ще розхрістаний на волохатих грудях. Сперся рукою на сідло і покурював люльку. З руки всунулась сорочка і показала опалена м'язиста рука з кулаком, мов довбенька. Він був чорний на лиці мов циган. Довгі вуси позакладав за вуха. Парубок прийшов, здавалось йому, непомітно і привітався.

— Здорові були, батьку!

— Здоров, юначе — каже козак, повертаючись до нього лицем — чого так поволі йдеш, мов рак, давно жду, щоб побачити, що то за цяця по лісі блукає?

— Хибаж ви, батьку, знали про мене?

— Таж не позакладало, щоб не почувти, як пісеньку мигикав...

Парубок станув біля багаття і став гріти до вогню закостенілі від холоду руки. Зараз почув ще більшу утому й голод.

— Вибачте, що непрошений присяду, дуже втомився, та ще хотівби одержу просушити...

Він зараз роздяг свою свитину і простягся біля вогню. Козак придивлявся йому пильно. Видно було, що з далеку мандрує, і виглядав мовби по недузї. Змарніле лице, щоки позападались, по під очі стояли темні кружки, очі запали глибоко, а губи почорніли, начеб сажу їв.

— Скажіть батьку, будь ласка, чи далеко з відсіля до Суботова буде, тай в котрий бік мені повернутися?

— Го, го! який швидкий! як не спочинеш, не підкрипишся, то певно що далеко тобі буде до Суботова... Ти з Києва мандруєш?

— Ще далі. Я іду аж з Лубнів... Вже цілу добу нічого не їв, та не спав, а з Лубнів вийшов, вже й не знаю коли...

— Чомуж відразу не скажеж, що ти голодний. Підожди часок, поки каша звариться. А ложка у тебе є?

— Ложка в мене в ще з бурси, та вже довго спочивав, бо не було чого їсти...

Козак підвівся з кожуха у весь ріст і сягнув рукою по торбу, що висіла на гілляці. Виняв паляницю, кілька сухарів і пляшку з горілкою.

Випий, небоже, ковток горілки, та закуси, я й сам бачу, що тобі довго каші ждати...

Парубкові аж очі заясніли, такзрадів...

— Я й не надіявся такого щастя, гадав

вже, що десь тут в лісі пропаду... — Випив жовток і закусував паляницею, та все придивлявся козакові, що стояв над ним з пляшкою в руках. То був чоловік невеликий на зріст, але кремезний і плечистий. На ньому широчезні штани, колись оксамітні, тепер засмальцовані і місцями поперепалювані іскрами. За поясом два турецькі пістолі і турецький кінджал у піхві.

— Їж, синку, на здоровля, а потому вже розказувати-меш, чого тобі спішно у Суботів... а не хочеш, то не говори нічого, я не цікавий.

— Та чому не мавби я сказати... Я з Лубнів від пана втікаю, та пильно мені до пана сотника чигиринського Хмельницького від біди захиститися...

— Ов! це що? по одежі бачу, що ти спудей, чогож тобі від пана втікати?

— Так, батьку, ви вгадали, я спудей, попович з Лубнів — Олексій Корнієнко. Мій покійний батько, Артем Корнієнко, попував при церкві св. Покрови. Жив вдівцем, а мене посилав у Київ вчитися, і помістив у бурсі жити. Я скінчив Могилянську Академію і вернувся додому. І я застав батька вже на смертній постелі. Не було ради... Батько вмер і нас двоє лишилося: я і молодша двома роками сестра Оксана. Сестра перейшла зараз жити до тітки, а мене хотіли Лубняне мати попом на батьковім місці, бо так у нашому роді водилося, що це попівство переходило з батька на сина... Та ось наш пан князь Ярема Вишневецький мене помітив, і згадав взяти мене в свою канцелярію на писаря. Добряга підстароста піддав йому цю

діявольську думку. Він знав, що я вмію добре латинської і польської мови... Ви подумайте: чи то не кривда для мене? Мій батько, мій дід і прадід були попами при тій самій церкві, а мені, то вже не можна... Замість того, я маю йти на писаря до княжого пана підписаря, я — могилянський академик! І там дивитися, та ще й помагати тим всім злочинам, які поповняє на нас православних, той лютий кат Ярема... А потім стануть мене силувати покинути батьківську віру і стати перевертнем, а коли я не схочу, то пішлють мене панських коней пасти, або зроблять з мене надвального блазня... Кличуть мене на замок до пана підстарости, а краще сказати мене привів туди панський гайдук. Я став перечитись, покликуючись на своє право: „я, кажу, не в панщизняним чоловіком, бо я з попівського роду, і академію скінчив, до мене ніхто не має права.“

„А на те каже пан підстароста: „Дурень ти з твоїм попівством і з твоєю академією. Поки жив твій батько, ти був поповичем. Тепер инше діло. Не брижай дуже, а то ясний князь, як захоче, то зробить тебе конюхом, або своїм покойовим. Ти повинен уважати себе щасливим, що ясний князь звернув на тебе своє ласкаве око, і коли будеш добре вести себе та покинеш свою погану схизматичську віру, то високо зайдеш у панській ласці. Тепер іди в канцелярію, там тобі вже покажуть, що мавш робити...“

„Бачу, що зле, тай йду на хитрощі. Ви-прошуюся, що б ще на одну ніч пустили до

дому, впорядкувати свої діла, а вночі зібрав, що у вузлик далось забрати, і на втеки... Забув я ще сказати, що коли я згадав, що міщане хочуть мене мати попом при тій самій церкві, то підстароста сказав, що міщане не мають права розпоряджати княжим підданцем, а в тій церкві зараз наставлять уніяцького попа.

„Та деж мені було дітись? Я добре памятаю, як мій покійний батько говорив мені багато про мого хрещеного батька, пана сотника Богдана Хмельницького. Всни товаришували колись разом у школі. Памятаю, ще як малим був, пан Хмельницький навідався до мого батька. Памятаю як крізь сон, як саджав мене на коліна і голубив, а батько все мені говорив, що коли б його не стало, то нікуди мені не діватись, лише у пана Хмельницького захисту та опіки шукати. Зараз я все нагадав, куди тепер мені круглому сироті діватися? Піти у Київ... та хиба довга рука князя Вишневецького там мене не досягне? А тоді не минути мені дротяних канчуків та лихої долі, яка призначена для втікачів, панських підданців...

— А то...?

— ...коли не покарають на смерть, то сплюгавлять — відріжуть вухо, або носа, а то і руку відрубують...

— Знавмо ми добре, що той князь Ярема гірш вовкулаки...

— Коли б ви поїхали по розлогих княжих маєтностях Яреми, то багато б таких калік побачили, а то все — втікачі...

— Ото ж коли я щасливо перебрався через Дніпро, то таки вирішив сховатися під опіку пана Хмельницького. Я певний, що він мене не відцурається, і в люде виведе. Спішу з усієї сили до того Суботова в голоді і холоді, наче б до раю з горючого пекла.

— Може бути, що в Суботові був колись рай та тепер у пекло перемінився. Треба тобі знати, що пана сотника Хмельницького прогнали із цього раю, і то не ангел огнистим мечем, а таки вражі ляхи збройною силою.

Корнієнка, як почув таке, аж заморозило. Його надії розвіялись мов од подуву вітру. Деж йому тепер сховатися перед княжими гончими? Побачив себе відразу над проваллям, в котре прийдеться стрімголов скочити. Дививсь на козака наляканими очима, наче б не вірив тому, що почув.

— Боже мій! якже воно так сталося? Покійний батько говорив мені, що Суботів дістався батькові Богдана — Михайлові Хмельницькому ще від чигиринського старости Конєцпольського...

— Воно так справді було. Та з нашої України пани давно правду прогнали за десятьу межу. Пан Конєцпольський дав, а підпанок відібрав. Якийсь Чаплинський на Хмеля завзявся, напав у пригідну хвилю, як Богдана не було дома, збройною силою на Суботів, і все розграбив, що сотник надбав своєю працею. Та ще й синка — недолітка приказав забатожити, а жінку його взяв до себе. Тепер сотник бездомний, як і все козацтво.

— А деж тепер пан сотник пробував?

— В Чигирині правди своєї доходить, га з Чаплинським правується. Та з цього бо-рошна не буде хліба! Козак з ляхом ніколи справи не виграє...

Корнієнко взяв голову між руки і важко задумався...

Як воно над сотником таке нещастя скоїлось, то нема чого й лізти йому тепер на голову, у нього своїх клопотів доволі...

— Я думаю, що так воно зле не в. Хмельницький не таківський, що б зараз від першого удару — поклав вуха по собі, і впокорився. — Він доходитиме свого права, хочби й шаблею... Та ти, юначе, знеможений, тому і страхіття у тебе на душу лізе. Ти приляж ось тут на мойому кожусі, та проспись, а потому поміркуємо. Тобі тепер наче джмелі в голові гудуть...

У Корнієнка справді наче б джмелі у голові гуділи. Тепер ще випив горілки і наситився, та й сон став його розбірати. Приліг зараз на кожусі, і кріпко заснув...

Козак приклав ще дров до багаття і пішов до свого коня, що недалеко був прип'ятий, а тепер лежав і дрімав. Кінь був мокрий від роси.

— Здоров гнідий! Ходи до мене, то просушишся... Відп'яв коня з припони, а той наче розумна людина пішов за козаком до багаття.

— Ну лягай!

Кінь став обнюхувати Корнієнка...

— Не бійся, це ні лях ні татарин, а своя людина...

Кінь прикляк на передні ноги, а потім поклався, не зводячи очей з свого пана. Козак мигикав якусь пісеньку, наче б дитину заколисував.

Довкруги панувала мертва тишина. Ні звіра, ні птиці не було чути. Тільки інколи груба капля роси спадала з листка на листок і котилася на землю...

На божому світі стало чим раз прояснюватись...

Згодом почувся в лісі кінський тупіт, а потім і людський голос, що лунав по росі. Кінь зараз підвів голову і насторсшив вуха. Козак прислухувався теж, а потім пішов поміж кущі ліщини, і став розглядатися. За тими кущами була прогалина — полянка, поросла травсю. Голоси було чути що раз блище, а згодом виїхали на полянку два козаки. То був Богдан Хмельницький і його чуря Степан. Хмельницький зліз з коня, і передав його Степанові.

— Оттут, Степане, підіждемо...

Він понизив голову, поклав руки поза себе і став прохожатися по траві.

— Пан Чаплинський не такий точний, як ми — каже до Степана — за довго каже себе ждати... А може зовсім не приїде? Я викликав його на лицарський двобій,... а мсже він мене вважає негідним такої чести? А хибя я не шляхтич, так як і він? Тільки, що він лях, а я православний.

— Пане сотнику, — каже Степан — чути стукотню... але там буде їх більше, як два...

Хмельницький став прислухатися.

— Справді так, їх буде з п'ятеро.

— Бережися, пане сотнику, зради і засідки... Я знав, що воно так буде, ляхові не можна вірити. Який він був би радий, коли б так в лісі на самоті скрутити тобі шию, мов горобчикові... Я радив панові взяти для безпеки який десяток козаків.

— Не говори — так умовлено було, що кожний з нас приїде з одним чурою, що б піддержав коні. То не по лицарськи недодержати слова та йти на зраду.

— От бачиш, пане сотнику, як шляхтич по лицарськи додержує слова. Та хоч тепер послухай мене, батьку! Сховаймося тут де небудь в ліщині, і будемо бачити. Коли Чаплинський вийде не по умові, так і ми не показуємося, бо не буде тобі життя. Батьку, послухай моєї ради!

Степан був дуже стрівожений.

— Так ти радиш мені втекти, і не битись? Тоді б ти сам плюнув мені в вічі.

— Так зроби бодай ось що: зніми мерщій жупана і надінь дротянку, яку я взяв з собою.

Степан виняв з під поли дротяну сорочку, і передав Хмельницькому. Той не дав собі два рази говорити, і за хвилю вже запинав на собі гузики жупана.

В тій хвилі показалися з ліса два їздці: Чаплинський, смертний ворог Хмельницького і старостинський гайдук. Це видалось Хмель-

ницькому підозрілим, бо він виразно чув тупіт кількох їздців, а тут з'явилося лише двоє.

— Щож, пане Хмельницький — каже згідно Чаплинський — будемо битись, чи будемо миритись?

— Не глузуй вашмосць! Ти добре знаєш, що між нами миру бути не може, і оден з нас остане тут...

— Свербить тебе шкура то й добре, я тебе почухаю...

Хмельницький скипів. Насупив брови, і блиснув люто очима.

— Не чванькуйся, вашмосць, бо все в Божих руках, ще не знаєш чія візьме...

— Бзмось до першої крові...

— Бвмось до смерті — крикнув Хмельницький — і вдарив рукою по шаблі — ти хиба недочув, як я говорив, що оден з нас тут лишиться. Злази з коня, і ставай, як що ти не заяць.

— Як ти, хлопе, до мене говориш? — скрикнув в свою чергу Чаплинський, злязачи з коня.

— Ти, блазню! — гримнув Хмельницький — я кращий шляхтич за тебе! Ти панський лакею і блюдолизе, розбишако! бережись!

Хмельницький витяг шаблю, Чаплинський теж...

В цю хвилю Хмельницький увесь перемінився. Запанував над собою, над своїм гнівом і пригнуздив своє схвильовання, мов бистрого коня. Він добре знав, що в двобою можна поконати прстивняка лише спокоєм і холодною кровю.

Навпаки, Чаплинський з піною на устах скочив на Хмельницького, мов скажений пес. Хмельницький відбив раз і другий удари, а за третім разом так гримнув Чаплинського, що йому аж рука задеревіла. Він пізнав, що Хмельницькому в двобою не устоїться. Тепер Чаплинський став уступати, відбиваючись перед ударами Хмельницького. Чаплинський уступав до кущів. Уступаючи, вложив пальці в рот, і свиснув протяжно. На це вискочили з кущів три дужі гайдуки і кинулися з шаблями на Хмельницького.

— Ха, ха, ха, — реготався Чаплинський, стоячи вже тепер на боці — танцюй тепер, хаме, як тобі заграють...

Тепер Хмельницький відбивався від чотирох. Він обертався кругом, обороняючись шаблею. Один гайдук вдарив його з всієї сили по ребрах, та шабля вдарила в дротянку, і не зробила шкоди.

Хмельницький вирішив уступати до коней, а потому скочити на коня і втекти. То не буде втеча від двобою, а від поганої, подлої зради. Відгадав його думку Степан, бо скочив на коня, і держав другого на поготові. Він наставив списа, щоб напасників спинити.

До всього того придивлявся козак з поміж кущів ліщини. Він теж по тупогі коней пізнав, що буде зрада. Та коли бачив, що Хмельницький перемагає, не-виступав зовсім. Аж тепер, як побачив, в який небезпеці сотник, добув ізза пояса пістоля і прицілився. Залунав стріл, і один гайдук, поцілений в лоб, простягся на місці. Це дуже збентежило напасників. Побачили в тій стороні

дим, що стелився по кущу ліщини. З того скористав Хмельницький. Чуючи за собою невидиму підмогу став напирати на трох. Вороги стали втікати. Перший дав тягу Чаплинський. Його затягнув Хмельницький по голові, та шапка вратувала.

Хмельницький, дишучи важко, стояв на полянці, і гукнув в слід за Чаплинським:

— Маю шаблю в руці, ще не вмерла козацька мати!

Тимчасом Чаплинський втікав з своїми помічниками, аж земля дудоніла.

— Ти добре стрілив, Степане, спасибі, що виручив!

А Степан стояв, мов зачарований. Цей стріл видався йому чимсь надприродним, і не знав, що казати.

— Я не стріляв, пане сотнику...

— Не бреши, хлопче, тут нікого не було... зараз вертаймось...

— Пане сотнику, послухай мене ще й той раз. Не вертаймось зараз, а подождімо. На тебе певно де небудь в лісі чатують...

А козак, що так гарно справився, не ждав на місці. Йому треба було хоч одного напасника піймати живого. Як раз у те місце, де він засів, кинувся прожогом оден гайдук. Козак підставив йому ногу, і він перевернувся. Козак кинувся на нього, вмить зв'язав йому руки, і виняв зза пояса довгого ножа.

— Як писнеш, то тільки твого життя... Каж мені, голубе, що то все було, кажи, та не бреши.

— Нічого мені таїти. Нас узяв Чаплинський з собою, що б на даний знак зарубати шаблями Хмельницького, та потім поховати де небудь в лісі, щоб і собака не гавкнула. Ми старостинські гайдуки, а пан Чаплинський у старости права рука. Його діло приказувати, а наше слухати. Як хочеш, козаче, щоб я тобі далі розказував, то полуси мені трохи мотуза, бо не видержу.

— Я тебе розвяжу зовсім, тільки ти не пробуй втікати, бо я стріляю добре.

— Я це бачив, як мій товариш дістав в лоб, що ані не квікнув. Моє щастє, що ти в мене не стрілив.

Козак розвязав йому руки, а він говорив :

— На мою думку, то все те вийшло через бабу. Хмельницький по смерті першої жінки оженився вдруге з ляшкою. На неї заскалив око Чаплинський, бо він на молодиці дуже ласий, він так довго підбріхував на Хмельницького перед старостою, поки не добув дозволу відібрати Суботова для себе. Притім пограбив Хмельницькому усе його добро, забрав жінку, а сінка приказав забатожити на смерть. Тепер не знати, чи Хмельницькому більше жаль жінки, чи Суботова?

— За що ж він дитину вбив?

— Це вже друге діло. Хлопець ставав в обороні батьківського добра, та дуже гостро поставився до Чаплинського і його зятя Коморовського, скакав до очей мов оса, і дуже їх роззвірив.

— Шкода! лицарська, козацька дитина!

— Та що з того? Вже не живе. Погано

зробив Чаплинський, та що з того? Він тепер сміється з Хмельницького, і нікого не боїться. Хмель нічого йому не зробить, бо він лише козак, а Чаплинський польський шляхтич і права рука старости.

— Чи гадаєш, що все так буде?

— Мені здається, що так буде все, і православний руський народ знівечиться зовсім. Чи ти гадаєш, що ми з доброї волі панові служимо, та мов ті приучені вовки йдемо на наших братів? Таких, що втікають на Запорожжя мало, та їм вже ніколи не бачити своїх рідних, їм не має вороття. Та не кожному можна втекти. Богато з нас є семейних. Та як покидати своїх рідних на поталу панам, та на помсту за те, що їх родич втік... Ось такий і я. Треба заціпити зуби і терпіти, або душу запропастити... Чому ви козаки нічого не робите? Засіли на Запорожжю, мов чорти в болоті, та вічно з татарвою драчі заводите. А тут православний народ страшно терпить, мучиться, що немає просвітку, нема надії на кращу долю. Як би ви раз рушились на панів, то знайте, що всі реєстровці, всі гайдуки, усі драгуни православні, і всі надворні козаки пристали б до вас.

Гайдук говорив з таким захопленням, що аж очі йому горіли.

— Здається, що говориш щиро, наче б справді ти був православний. Ти кажеш, що коли б козацтво рушилось на панів, то всі ті умундуровані православні підуть за нами? Козацтво вже не раз зривалося, та що з цього вийшло? Ті твої реєстрові та надворні, і гайдуки і драгуни станули з панами проти нас.

— Слухай, козаче! побий мене сила божа, коли я брешу... Я тобі скажу, яка тоді була тому причина. Не було на вершку людини, котрій би всі повірили, що вона поведе діло, як слід. Ти знаєш, що блища сорочка тіла чим кожух. Знайдіть між собою путнього чоловіка — ватажка, а все станеться так, як я кажу. Бо народ вже так терпить, що вже терпець рветься... І тим, що в мундірах ходять, не солодко живеться, і кождий з болем серця дивиться, як лях топче ногами те, що нам найсвятійше. Кождий бажає собі волі...

— Що ти тепер робитимеш?

— А що ж? коли мене оставиш живим, то втечу з тобою на Запорожжа.

— А жінка, та діти?

— Нічого їм не станеться. В Чигирині будуть думати, що й мене вбито, як мого товариша. Чаплинський так налякався, що далі, не тямить кілька стрілів впало.

— Ні, я тепер не можу тебе з собою взяти, бо на Запорожжа я не зараз вертаюсь. Ти мені присягни, що нічого з того не скажеш, що ми тут говорили, а я тебе пущу. Вертайсь до панів, а вибредатись не буде тобі важко. Скажи... що ти ховав товариша, що б його вовки не зіли. Служи ще панам, слухай, що говориться, дивись, що робиться, — до слушного часу. Та ще деколи скажи мудре слово своїм товаришам... Ми ще нераз в життю побачимось.

Гайдук дуже зрадив. Він став навколішки, склав пальці в хрест, і говорив:

— Хай мене небесний вогонь спалить,

коли я ось тут хоч одне неправдиве слово сказав! Він поцілував пальці, і перехрестився тричі по православному.

— Я називаюся Максим Онацький. Служу при гайдуках старости Конєцпольського. Як тобі буде мене треба, відгукнись до мене. А як тебе зовуть, козаче?

— Ще рано тобі це знати. Як зійдемося в друге, тоді знатимеш. Ще сьогодні вибираюсь в дорогу, бо в тім лісі нема мені що робити. Хто зна, чи Чаплинський не прийде сюди з більшою силою, щоб пошукати за тим, хто йому гайдука спрятав, та не дав доконати лицарського діла над Хмелем. Чейже він не буде вірити, що це стріляв чорт або громовик...

— Коли на те, то по всій Україні нема козакові безпечного місця. Усюди сновигають панські шпиги за бунтівниками... Мені пора їхати. А ти як матимеш трохи часу, то загреби денєбудь гайдука, щоб моя побрехенька, яку ти мені піддав, виглядала на правду.

Подали собі руки, і Онацький пішов до свого коня. Забрав з собою й коня вбитого гайдука й поїхав.

Козак вернув на своє леговище. Багаття погасло, кінь скубав траву, а Корнієнко спав мов мертвий.

„Як воно добре склалося, що хлопець нічого не знав, що тут діялось, а так певно виговоривсяби перед Хмелем, а я того не хочу“.

Пішов закопати гайдука, і заборпав його в землю.

Тепер, вернувшись, став будити Корнієнка.

— Вставай, юначе, мені пора їхати.

Та не легко було його розбудити. Хлопець не розплющив навіть очей, пробурмотів скільки слів, і повернувся на другий бік.

— Опамятайся, чоловіче! Ну, чого врячив на мене баньки? ти не в бурсі, а в лісі, уставай!

Корнієнко присів, і довго протирав очі, поки нагадав, де він.

— Що сталося?

— Нічого не сталося. Мені пора їхати, а самого тебе тут не лишу. У Суботів нічого тобі йти. Підеш в Чигирин до пана Хмельницького. Розпитай там про нього між людьми, тільки не питай ляхів. Наші люде тобі покажуть, де стоїть його домок, він там живе. Говорячи те, козак сідлав коня, і збірив свою козацьку мизерію.

— Рушаймо!

Як прийшли на полянку, то тут вже було пусто, і столочена трава вже піднялася, бо тут вже гріло сонце.

Козак їхав на коні, а Корнієнко йшов обік.

— Я б хотів знати ваше ймення, батьку.

— Не треба. Ми незадовго стрінемось, а тоді узнавш...

То був славний козак Іван Чорнота, приятель Хмельницького.

* * *

Хмельницький вертався з своїм вірним чурою Степаном у Чигирин.

— Ніколи тобі цього не забуду, що ти сьогодні для мене зробив. Ти своїм влучним стрілом вратував мені життя.

— Клянусь Богом, пане сотнику, що то не я стрілив, а хтось з боку, кого я далєбі не бачив...

Хмельницький видивився на него, недо-віряючи.

— Поглянь, пане сотнику, на мій пи-столь налаштований, а другого я не маю... Мені соромно тепер, що я цього не зробив, та воно якось так несподівано сталося. Я хотів держати коні на поготові та заступити тебе списом. Не знаю, хто стрілив, але по стрілові видно мистця... Потрапив в сам лоб.

— Чи дізнаюсь я, кому маю за це по-дякувати? Та й ти мені добре зробив, що дротянку взяв, ще тепер чую удар по ребрах. Коли б так не дротянка, бувби мене пере-рубав...

II.

У ворожих лабетах.

Розуміється, що Чаплинський з своїми гайдуками вернувся швидше у Чигирин, як Хмельницький. Він зараз передягся в кращу одежу, і пішов до пана старости Конєцпольського. З того оклику, який післав йому Хмельницький у слід, загадав викувати для себе зброю на згубу свого ворога.

Чаплинському вільно було у кожній порі входити на покої пана старости без про-шення дозволу.

Пан староста лише що устав з пуховиків, і робив свій ранішній туалет, як увійшов Чаплинський тихенько, кдтячою ходою.

— Доброго здоровля бажаю в. ясно-вельможності — сказав масненьким голосом, низько вклоняючись.

— Спасибі! А що скажеш цікавого, мій любий Чаплисю?

Пан староста ще молодий чоловік, лише що засів на старостинському стільці по своєму батькові. Впрочім він дуже дбав про те, що б не зараз постарітись. Виглядав ніжно й делікатно, мов панянка. Тепер Чаплинський приблизився й поцілував з пошаною його мякеньку ручку.

— Я знову смію непокоїти в. ясновельможність справою того небезпечного бунтаря Хмельницького. Тій гидрі треба вже раз скрутити вязи, поки її сто голів не виросте, бо потому буде запізно...

Замість зацікавитися такою реляцією, пан староста скривився, як людина, котрій завергають голову дурницями.

— Слухай, мій Чаплисю, коли не хочеш мене зараз зрана вводити в злий гумор, а хочеш мене чимось забавити, то видумай щось краще, а не мороч мені голови тою бабською плутаниною за того Хмельницького. Надокучило вже слухати... чого ти хочеш? Взяв Суботів то держи, взяв Хмельницькому жінку, то женихайсь. Чогож тобі більше треба?

Але Чаплинський таким панським невдоволенням ніраз не збентежився. Він склонився покірною, і говорив:

— Ваша милість звольте мене вислухати. То вже не бабушерія, ані моя приватна справа, але тут коїться щось вже таке, що нам всім і Річпосполитій загрожує. То вже суцця правда, що той харциз щось недобре замишляє. Через мої з ним „неснаски“ він мені відгрожувався, писав на мене жалоби та протести... Я, розуміється, як польський шляхтич, а до того стоячи під кріпкою руксю в. милости, усього того не боюся, бо правно мені нічого зробити не може. Але, щоб тому всьому покласти край, я визвав його на лицарський двобій. Умовлено було, що маємо ставати з одним чурою для подержання коней. Ми стрінулись сьогодні рано на полянці в лісі...

Конєцпольський зацікавився тим оповіданням, і перебив йому питанням :

— І ти Хмельницького ранив, чи забив на смерть ?

— Ні одне ні друге. Він хам і зрадник. Замість приїхати з одним чурою, він привіз з собою кількох драбів-козаків, і сховав їх в лісі. Як ми зложились шаблями, і він побачив, що не встоїть мені, став відступати до лісу, а в той мент на даний знак вискочили ті гільтаї на моїх людей, одного вбили, а я ледве втік з життям. На це я маю свідків своїх гайдуків. Я зараз за дозвалом в. милости внесу до актів протест на Хмельницького за „здрядзєцький“ напад і вбивство гайдука.

Староста насупив брови.

— Значиться, що й ти не йшов на нього з одним гайдуком, як було умовлено, а за-

брав їх цілу шайку. То вже теж не по лицарськи, а що ти втік з пляцу, то таки не ладно. Не раджу тобі цієї справи по актах гродських розмазувати, бо мені було б соромно за такого підстаросту і мого ренкодайного.

Чаплинський помітив, що піймався на брехні, і закусив губи.

— Те, що між нами було, це моя призначна справа, і я її поминаю. Але я вмю відрізнити особисте від публичного добра, і того я замовчати не можу. Отож Хмельницький гонячи за мною з шаблею в руці, вигукував на цілий ліс: „Маю шаблю в руці, — ще не вмерла козацька мати! Я вас всіх ляхів ось так як тебе, Чаплинський, гнатиму з України“.

— Так сказав? — Староста став пильно дивигись Чаплинському у вічі.

— Даю на те своє шляхецьке слово гонору, що так було. Це й мої люде засвідчать.

— І щож ти з цього міркуєш?

— Я міркую, що Хмельницький з горяча виговорився, що він не добре замишляє... То хитра бестія. Він вже певно знюхався з козацькою голотою і хлопством, а тепер, коли я будімто зробив йому кривду з тим Суботовом, та ще й любовницю його забрав, і по її добрій волі її пошлюбив, то він певно схоче не лише на мені помститися, але й на тім, хто мені надав Суботів, а потім і на всіх панах, і на цілій Річпосполитій... В. милість! Треба іскорку задавити, поки вона ще тліє, бо як сладохне полум'я, то воно запалить цілу Україну.

Староста проходжався в задумі.

— Прикажи Хмельницького піймати, і замкни до льоху, а потім подумаємо, що з ним зробити.

Чаплинський так зрадив, наче б йому другий Суботів подарували, і коли староста дав знак, що авдівниця скінчена, він вилетів з кімнати, мов з праці.

Хотів зараз видати приказ арештувати, та зараз розгадався.

— Треба перше прослідити, чи Хмельницький вже вернувся, а то який гайдук остереже його (між ними теж багато схизматиків), і він у Чигирин не покажеться.

Поперед усього він розпигав, чи котрий з гайдуків, що були з ним у лісі, не вернувся. Як раз попався йому під руку Онацький.

„Той буде мені вірний, бо він теж мало не дістав кулю в лоб“.

— Слухай Онацький — чи ти мені вірний?

— Вірнішого пса не можете в. м. мати за мене.

— Дуже тішусь, що не ти, а тамтой дурень дістав кулю в лоб, тебе було б мені дуже шкода.

Онацький показував із себе дуже схвильованого. Ударив себе кулаком в груди, і проговорив сердито :

— За смерть товариша я страшно помшусь, і Хмельницького не мине моя помста.

— Дуже добре. Я сам хочу дати тобі спромогу до такої помсти. Ти чув, як Хмельницький погрожував в лісі на панів ?

— Чув, і готовий це запрягти...

— Отож пан староста довідався про це, і дав приказ піймати Хмельницького та замкнути до льоху, де буде дожидати справедливого суду.

— Так йому вже давно належиться...

— Я поручаю тобі виконати це велике діло. Хмельницький вже певне вернувся. Возьми собі десяток людей, піймай Хмельницького, закуй в добрі кайдани, і бережи його. Від тепер не робитимеш іншої служби, як лише Хмельницького пильнувати день і ніч. Бережи його мов ока в голові, бо то великий хитрун. За той час братимеш подвійний жолд, а опріч того дістанеш від мене окрему нагороду...

— Для мене вже й те велика нагорода, що в. м. мені вірите. Справлюсь так, як ніхто другий, а що я худоба, то й подвійний жолд і ласка в. м. мені дуже придасться.

— Можеш вже відійти... сказав Чаплинський і дав знак рукою.

Чаплинський знав, що Хмельницький проворний, і на такого звіря одна петля за мало. Він прикликав другого довіреного гайдука ляха, і поручив йому таке саме завдання.

* * *

Хмельницький вертався до дому дуже обережно, щоб не попасти у засідку. Дякував Богові, що не дав йому пропасти, але він знав, що його біда ще не минула. Чаплинський не перестане його переслідувати. Ні в полі, ні в городі не почував себе безпечно. Найкраще б втекти зараз за пороги, та годі було

оставити свою домівку не запорядивши всього, як слід. Мав в дома при собі найстаршого сина Тиміша. Дочку й молодшого сина Юрася віддав під опіку свого швагра Сомка. Тиміша не можна так оставляти, бо його замордують. Яке щастя, що виїзжаючи з Суботова забрав Тиміша з собою. Хлопець палкий, і було б з ним те саме, що з тамтим. Але і в Чигирині не можна, довго побувати. Треба чим швидше втікати. Він вирішив поїхати у Варшаву, і там на сеймі доходить свого права...

З такими думками приїхав у свою домівку. Тиміш ждав негерпеливо батька, і дуже непокоївся. Він теж боявся зради. Тепер, як побачив батька, дуже зрадив, і зараз став розпитувати за двобій. Був певний, що як батько вернувся, то Чаплинський остався на місці трупом.

Хмельницький говорив мало, і важко задумався.

Тиміш вийшов у сні і тут стрінув Корнієнка.

— Не знаю чи я добре потрапив? — спитав Тиміша.

— А до кого тобі, парубче, треба?

— До пана сотника Хмельницького.

Тиміш придивлявся йому цікаво.

— Тепер не можна, треба подождати.

— Підіжду, лиш дайте мені денебудь присіти, бо дуже втомився. Здається мені, що говорю з сином пана сотника... Я Олексій Корнієнко. — Подав Тимішеві руку, обидва були однолітки.

Хмельницький зачув цю розмову, і разом вийшов до сіней:

— Як що ти до мене, парубче, то ходи сюди...

Корнієнко вклонився, і поцілував Богдана в руку.

— Я Олексій Корнієнко — син попа з Лубнів Артема.

— Вітай, мій хрещенику, от тут ставай хай тобі добре придивлюсь, бо ще дитиною тебе бачив... Так! це правда. Ти, небоже, зовсім схожий на твого батька. Якже твій батенько, а мій кум і приятель — здоровий він? — Хмельницький обняв кріпко Олексія, і поцілував.

— Такий був твій батько молодим, як разом вчились — ну, Тиміше, привітай побратима. Ми з батьком сприятеливались, то чому ж би і наші сини не мали бути приятельми.

Тиміш обняв Олексія теж. Хмельницький був зворушений цею стрічею, і спитав Олексія за батька вдруге.

— Мій батько вже на тому світі. Я саме для того аж з Лубнів сюди втік, бо князь Ярема між свою службу хотів взяти, і не дозволив, щоб я попував на батьковім місці.

— Ще за молодю твій батько вмер — царство йому небесне — та годі... Ти, Тиміше, подбай, щоб гість наш відпочив, та не був голодний, а ти потому розказуватимеш.

Хмельницький шепнув щось Тимішеві на вухо, показуючи очима на Корнієнка. Тиміш пішов у кухню, а Олексій присів на ослоні і став розказувати про свсю недолю.

— Я знаю, говорив Хмельницький, що Ярема лютіший собаки на православних, як кожний перевертень, ренегат. Ти хотів у Лубнях попом бути — а чи ти що вмієш?

— Якжеж, батьку, та я скінчив Могилянську Академію, я багато вчився... Томуто Ярема, за порадою своїх посіпаків, хотів мене в канцелярію взяти, та я'щасливо ночю втік, і прямо йшов до мого хрещеного батька так, як мені все покійний батько у голову товкмачив: „коли мене — каже — не стане між живими, йди до сотника Хмельницького, то мій старий приятель зі школи, він тебе певно порятує“ Томуто я йшов без упину день і ніч, щоби лише чим швидше до Суботова добитись.

— Ти — поспішав до мене, надіючись, що застенеш мене паном в Суботові, тоді б я знав, що з тобою зробити, і як тебе у люде вивести. Та бач, як доля надімною поглузувалася, і мені тільки добра осталось, що цей домок. Все мені ворог забрав, а чого не міг забрати, то знищив гірш татарина. Та ти не журися, якось ми порадимось, і я тебе не цураюсь, хоч би тільки для памяти мого покійного друга Артима.

Вернувся Тиміш, а за ним ввійшла в світлицю старенька бабуся, сотникова няня Горпина. Вона ще у покійного Михайла Хмельницького служила, і Богдана виняньчила, і при ньому віку джживала завідуючи його домашнім господарством. На її руках заснула вічним счом перша Богданова жінка, Ганна Сомківна. Вона няньчила всі Богданові діти, Богдан шанував її наче б рідну маму, і не в одній

справі питався у неї поради. Еска була си-
венька, мов голуб, і держалась похило... літа
спину пригнули...

Горпина придивлялась пильно до гостя.

— А з далека, дитино, приходиш?

— Здалека, бабусю, — каже Тиміш, аж
з Лубнів...

— Від пана втікає, пояснював Богдан...
Це, Олексію, моя старенька няня... а її люблю,
мов рідну маму...

Горпина говорила:

— Ох! кари на них, кари пошли — знис-
посли Господи на тих панів пекельний вогонь,
щоб живими згоріли ті недолюдки...

— Слухай, няну, каже Хмельницький —
у Тимішевій кімнатці треба поставити друге
ліжко для гостя, там будуть обидва жити.

— Зробиться, Богданочку, усе зробиться,
а ти голубе, ходи зо мною в кухню, хай тебе
нагодую, каже Горпина до Олексія. Ох! ті
пани! Бог би їх побив, як вони нас понівечили,
ограбили...

Як всі повиходили, устав Хмельницький,
зложив руки поза себе, як мав звичай робити,
коли над чим важко думав, похилив голову,
і ходив по хаті.

„Поки я виберусь у Варшаву, то вони
мені денебудь за Чигирином вязи скрутять.
Треба показувати, що до короля вибіраюсь,
а тимчасом в ночі з хлопцями махну на За-
порожжа, та там лиху годину переживу. Ін-
шого виходу для мене не мав...“

Корнієнко, поживившись, пішов з Тимі-
шем у його кімнатку.

— Ти, Олексію, таки лягай спати, бо видно по тобі, що знемігся...

Коли Олексій роздягався, Тиміш дивився на його одягу:

— Ти, небоже, обідрався в дорозі неабияк...

— Я вже не пам'ятаю, скільки днів мандрую, виминаючи оселі князя. З Лубнів я втік з одним клунком в моїй спудейській одязі. Спав, де попало, не раз в лісі на розлогім дубі... На останку я нині рано стрів в лісі під Чигирином якогось козака характерника. Він мене нагодував, тай дорогу у Чигирин показав.

— То ти сьогодні рано був в Чигиринському лісі? А не чув ти якого гаміру, не бачив нічого?

— Я приліг при огні, і кріпко заснув. Аж вже великий день був, як мене козак розбудив, бо йому треба було їхати...

— А не знавш, як той козак називається?

— Я питав, та він не сказав мені, говорив, що ще не можна, тай що я його тут в Чигирині стріву...

В тій хвилі ввійшов в кімнату Хмельницький. Він чув оповідання Корнієнка, і зацікавився.

— Олексію, а чи пам'ятаєш ти, що недалеко, біля того місця де ти спочивав, була в лісі прогалина?

— Так, справді, я через неї переходив...

— А як той козак виглядав з лица, говорив може, що мене знає?

— Виглядав так, як ті запорожці, що я їх у Києві бачив. Він чорний з лиця, чорні вуси, чорне волосся, а таке саме на волохатих грудях і руках. Не високого росту, та дуже кремезний і плечистий.

— А який його кінь ?

— Дуже добре памятаю: буланій, і такий ласкавий та розумний мов людина... Що до нього козак заговорив, то все розумів...

Сотник дуже зрадів і зараз вийшов. „То Чорнота, то його мистецький стріл був. Тепер знаю, кому подякувати за врятування життя. Томуто він мені не показався...“

Хлопці ще балакали, поки Олексій не заплющив очей, і заснув. Тиміш ходив на пальцях, щоб його не розбудити. Вийняв з скрині свою одержу, нові чоботи, пояс, шапку, і поклав те все на стільці біля постелі. Опісля приніс від няні мережену сорочку, приніс ще в мисці воду, і поклав усе так, що б Олексій, як лише відкрив очі, усе помітив. Тепер пішов до батька в світлицю. Хмельницький все ще ходив по хаті в задумі.

— Я буду тут не довго, батеньку. Чого ти питав Олексія про цю поляну в лісі?

— Бо в тому місці я стрінувся з Чаплинським.

— Розкажи мені, тату, про цей двобій, бо я аж горю з нетерплячки. Чи ти справді зарубав Чаплинського?

— Ні, сину, ось сядь, я тобі розкажу... Хмельницький розповів йому усе.

— А знаєш хто мені врятував життя?...

Сотник Чорнота. Після опису Олексія, то ніхто другий, тільки він.

— Казав Олексівві, що незадовго тут буде...

— Я його теж сподіваюся. А ви, хлопці, ось - ось поїдете зо мною. Я хочу на Січ перебраться, бо ті злодії тут мені віку вкоротять. Чи ти дав Олексівві яку одежу передатися?

— Дав і одежу, і чоботи, і сорочку. Я думаю, що він такого самого росту, що й я, то на нього буде добре.

— Ладно! А ти думай про те, що незадовго поїдемо. Я тебе самого тут не лишу, бо тобі також вкоротили б віку.

* * *

Онацький дожидав вечора, щоб підкрастися під домок Хмельницького непомітно, і остерегти його перед небезпексю. Потім о півночі прийде його піймати, а тоді і сліду по ньому не буде. Такий вирішив план, і був певний, що вдасться. Потім розішле погоню на всі сторони, та лиш не туди, куди Хмельницький втече.

Коли стемнілось на дворі, він вибрався до дому Хмельницького, та аж задеревів, коли застав там вже гайдуків, що обставили домок з усіх боків, і господарили в середині. Онацький бачив, як Хмельницькому закладали кайдани на руки і на ноги. „Хто мене випередив? подумав Онацький. Таж Чаплинський дав мені приказ, говорив, що мені вірить... не розуміюцього. Але я не дам собі відібартити“

того, щоб Хмельницького сторсжити. Це ж не буде підозріло, бо тут ходить про подвійний жолд, і про подарунок, а на таке, то кожний ласий... Як лише того добуду, тоді й подумаємо, як Хмельницького освободити.

Як Хмельницькому сказали старестинські слуги, за чим прийшли, він не спротивлявся. Поглянув на ікону Спасителя, і важко зітхнув. В хаті вже спали. Лише няня голосила, та проклинала панів, нелюдів :

— Кари на них, небесної кари! Нелюди, кати! Бог це бачить, і певно помстить нашу кривду...

— Няню, говорив Хмельницький — за-спокійся... я під Покровом Всєвишнього, і без Його волі волос з голови мені не впаде. Не голоси, бо хлопців розбудиш, а я не хочу, щоб Тиміш це бачив, бо він палкий, і готове нещастя... Вранці дай знати о. Созонієві, і радьте собі, як самі знаєте, бо у мене немає тепер на те голови .. Прощавай, няню, оставляю Вас під омофором св. Покрови...

Виходив певним кроком, брязкаючи кайданами. Держав високо голову і дивився згїрдно на гайдуків. Онацький стояв в сутїни, і потїм пішов за цілою валксю. Він знав, куди Хмельницького повели.

Повели його в тюрму і замкнули у підземеллі в останню камеру. Зараз вдарив його в нїс тюремний задух гнилий і вохкий. Його овїяло холодом. При блїдїм світлі фанганця, котрим присвічував рден гайдук, оглянув Хмельницький свою нову оселю. То була невелика склеплена камянна кімнатка зодним

маленьким віконцем високо. Тут стояв деревляний ослінчик тай більш нічого. На кам'яній долівці лежало трохи перегнилої соломки, а з стіни сторчало залізне колісце. До того припинали ланцюга, на якому держали арестанта.

Таке зробили й тепер з Хмельницьким. Потім вийшли всі, і Хмельницький побачив себе відразу в п'ятьмі. Став йти по під стіни, ударився болючо в ослін, і цей біль прикликав його до пам'яті. А то йому здавалося, що його вже в могилу зложили, а може це якийсь кошмарний сон... Тепер переконався, що це не сон. Ще сьогодні вранці був свободний, їхав помірятись з своїм запеклим ворогом, вбити його, або самому лягти в лицарському бої, а ось тепер він живцем закопаний в ямі, та ще кайданами скований... Пропала вся надія, бо хтож за ним постоїть, хто упомянетсь за його кривду? Коли на волі не міг знайти права й справедливости, то з відсіля певно його не знайде.. Прийдеться тут або живим зогнити, або згинуть з руки ката, якого певно Чаплінський йому пришле. А може ще і на кіл посадять... „Хиба Господь яке чудо на дімною покаже, якщо я живий та цілий з відсіля вийду...“

Став під стіною і поглянув у віконце. Побачив кусок неба, а на тім кусочку одну однісеньку зірку. Побачивши її, він дуже здивував. Може то вефліемська зірка, що віщує мені спасіння? „Надіймося, не гнівимо Бога, та просім за ратунок“. Став навколішки і задивився в той кусок неба, в цю одну зірку, і став горяче молитися. Може як раз Боже

око дивиться в цю хвилю на нього. „Господи Спасе! спаси мене грішного, як вивів еси младенців із огненної печі, виведи мене з тюрми, та з людської неволі!“

А потім присів на ослоні і важко думав, поки не переміг його сон і він заснув кріпко на перегнилій соломі...

* * *

Коли вже Хмельницького повели, Онацький побіг швидко до Чаплинського. Чаплинський ще не спав, і Онацький зайшов зараз до нього.

— В. милість все зроблено по приказу, і Хмельницький вже в безпечному місці...

Чаплинський тої вістки більш налякався, як втішився нею. Прочував, що боротьба між ними лише що зачалася, і коли б так Хмельницький видістався на волю, то певно йому вязи скрутить. Коли б так про те все не знав староста, то можна би його спрятати, що ніхто не знав би. Але Хмельницький має багато приятелів, і вони певне за ним постоять і треба буде поставити його перед суд. Хмельницький таки має заслуги перед Річпосполитою, він це панам нагадає і в суді нічого йому не зроблять.

То все прийшло Чаплинському зараз на думку, як почув від Онацького, що Хмельницького арештовано. Хоч той лев був забваний в ланцугах, то поки він живий, дуже небезпечний. Краще би його випустити, але певне не тепер. Може згодом краще обставини зложаться, світ про це забуде, а тоді можна його спрятати заплаченим катом.

„Покищо я критий, бо арешт послідував на приказ старости“...

— Добре ти справився; я що обіцяв, то додержу, на це мов шляхецьке слово. Тепер його стережи, мов ока в голові...

— Я на услуги в. м., але на подвійний жолд кожний полакомиться і багато таких буде, що накидаються сторожити харциза. А коли він втече, то оден на другого складатиме вину... Я для того прошу в. м. дати мені письменний приказ, що я, а не хто другий сторожити має, тоді я і відповідати за нього буду.

— На що тобі письменного приказу, як я даю словний, хибаж поважиться хто перечитись зо мною?

— Ріжно буває... Я одного псбсююць: Коли я маю сторожити, то ніколи від вязниці не відступлюся. А коли б так пану поручникови, або кому іншому подобалось відірвати мене від тої служби і післати в друге місце, тоді може статися з вязнем щось небажане. Прошу не забувати, що Хмельницький має приятелів навіть між нашими людьми, і багато кумів на Україні; впрочім у тому, щоб Хмельницький не втік, не лише інтерес в. м., але і мій власний... — Онацький нахилився блище до Чаплинського і говорив тихше:

— Я знаю, що Хмельницький знає про тих гайдуків, що з в. м. до лісу їздили, та що він нам не простить того. Він мене добре пізнав, як я його вдарив шаблею, і коли б він вийшов на волю, то певно мені цього не вибачить, а я хочу ще жити на світі.

— Ти добре й розумно говориш.. папір тобі придасться...

І хоч як Чаплинський був лінивий до писання, написав цидулку, і передав Онацькому.

Онацький хотів вже відходити, як Чаплинський його задержав.

— Ти мене все держись і будь мені вірний, а на тім вийдеш добре. Ти сам сказав, що Хмельницький небезпечний для нас усіх, і не дай Боже, щоб він вийшов живий звідсіля.. Поки він живий, може нам багато накоїти лиха... Тільки мертвий Хмельницький нікому не пошкодить...

Онацький блиснув очима, і засміявся так, що аж зуби вискалив.

— Значиться так в. м. — Він різнув себе пальцем по шиї...

— Відгадав мою думку. Як добре справишся без розголосу, то сто дукатів тебе не мине...

— Я гадаю в. м., що це дасться зробити без проливу крові, бо з цього вийшла би ціла плутанина. Сказали б люде, що Чаплинський казав Хмельницького зарізати, а тоді й мені дісталось би... Але коли б так... — він нахилився до вуха Чаплинському — коли б так добути де отруї. В. м. прийдеться це не важко... Я даватиму Хмельницькому їсти, ну... тай усе зробиться потихеньку, непомітно...

— Добре, мій коханий, тепер йди й роби свою службу...

Як Онацький вийшов, Чаплинський говорив до себе: В тім гайдуку сам чорт сидить.. Що за проворність! Таких треба нам більше.

За нього я можу бути спокійний... От на що то така хамська душа може зважитися за гроші...

Обидва були вдоволені.

Онацький пішов зараз до в'язниці, де замкнули Хмельницького, і показав головному дозорцеві цидулку підстарости...

— Ов - ва! Баба з воза, коням легче... тепер ти відповідатимеш за в'язня, не я.

Онацький відібрав зараз ключі від льоху і кайданів. Пішов між своїх гайдуків, і прибрав собі десяток, яких сам хотів...

Вже було геть по півночі, як Онацький поставив своїх людей на сторожі. Трохи проспався, а рано, узявши з собою одного гайдука, другому приказав принести добрий околіт соломи, набрав у глечики харчів, пляшку горілки, і збанок з водою, тай пішов до Хмельницького. Оден гайдук світив смолоскипом...

Хмельницький спав. Онацький торкнув його ногою і заговорив грізно.

— Ану, встань, пане Хмельницький, тут треба зробити порядок...

Хмельницький прокинувся зо сну і прислонив очі від світла. У мить нагадав, де він є.

— Вже берете мене на страчення? Я бажаю собі попа, щоб висповідатись перед смертю...

— На страчення ще час — говорив сердито Онацький — як буде треба, то приведу тобі десяток попів з хоругвами, коли схочеш, але це тобі нічого не допоможе, і вони тебе не вимолять від карі, на яку ти заслужив... Онаць-

кий засміявся з свого дотепу, а гайдуки сміялись теж.

Гайдуки прибрали камеру до чиста і настелили свіжої соломи. Потім вийшли, а Онацький лишився ще, щоб попробувати замку кайданів. Притім він кричав:

— Ти, пане Хмельницький, не фиркайся, бо ми вміємо не таких панів приборкати! — а бряшучи кайданами прошептав до вуха:

— Кріпись, пане Хмельницький! Твої приятелі роблять за тебе, і твоє визволення близьке...

— Ну, пане Хмельницький — крикнув знову — ти, бачу, хочеш, щоб тебе прикувати до стіни? Ми і це вміємо...

І знову забрящали кайдани. Онацький встромив Хмельницькому ключ у руку і шепнув:

— Як відчинятимуть двері, треба замкнути кайдани, а ключ непомітно сховати.

Хмельницький не знав, що з ним робиться. Онацький, виходячи з камери, оглянувся і поклав палець на губах...

„Що це? Хибаж це правда? — думав — що то за чоловік? Буцім то сердитий, мов кат, а говорить слова розради, надію у серце вливає... Тепер справді надія його оживила. Він не може, не сміє загинати. Тільки розпочатих діл, треба їх покінчити... Він нагадав свою розмову з королем, з канцлером Особлинським... У нього в королівські грамоти. Хибаж це все мало би пропасти без користи для України? Треба справді кріпитися, не попадати в одчай, хоч як життя в тюрмі неви-

носне. Коли б йому тепер не вийти з цієї халепи, то ті грамоти, котрі так хитро від Барабаша добув, пропадуть, бо ніхто другий, хиба він сам знає, де їх заховав. *)

Онацький буцім то забув взяти смолоскипа, і він горів притканий до осла на та кидав по стінах камери руде світло. „Щось воно мусить бути правди у цьому, що говорив цей гайдук. Ось і харч для мене кращий, і горілка з пляшкою. Де так у ляхів вязнів годують! А та свіжа солома і добра вода, і ці порядки... хиба я не знаю, як наш брат, попавши в тюрму, живцем гниє в нечисті...

*) Королівські грамоти без печаті канцлера Оссолинського, а лиш печаткою короля Владислава забрав Іван Барабаш, черкаський сотник, великий підлиза панів. Цих грамот не хотів він нізащо Хмельницькому віддати. Хмельницький відібрав їх хитрістю. Запросив Барабаша до себе в гості з іншими старшинами і добре підпоїв. Барабаш на підпитку виговорився, де ті грамоти заховані. Коли опісля кріпко заснув, Хмельницький забрав його шапку і післав як знак своїм вірним чурою до Барабашихи: „Пан сотрик Барабаш прислав мене по ті грамоти, що там над ворітьми сховані, щоб їх привезти. Ось шапка пана сотника на знак“. Барабашиха далась підійти, бо й шапка була її чоловіка, і грамоти знайшлись у вказаному місці. Грамоти чурі видала, а він пригнав з ними до Суботсва і передав Хмельницькому.

У цих грамотах король взизав і приказував козакам, щоб збирали військо і ладилися до війни з Турками. У них обіцював король повернути козакам усі їхні свободи. Сама грамота не мала правого значіння, бо не було на ній печатки канцлера і без його підпису. Але велике значіння мала вона у Хмельницького як агітаційний засіб посеред козацтва, і як доказ небезпеки для муслемського світу. Тою грамотою наклонив Хмельницький і хана кримського до союзу з козацтвом проти Польщі і султана турецького до переговорів.

Радби я знати, хто мною так піклується? Може я і дізнаюсь...”

На дворі стало прояснюватись. Крізь віконце втискалося ранішнє світло. Хмельницький устав і випрямив задеревілі руки, на яких вже не було кайданів. Ключа сховав у кишеню, пригасив смолоскип і взявся за їду. У сінях чути було рівне ступання вартового.

В полудень прийшов Онацький сам і приніс їду.

— Скажи мені, чоловіче добрий, хто ти? Чи ти ангел, чи ти чорт-скуситель та глумишся з мене?

Онацький поглянув на нього з докором, показуючи очима на двері.

— Проби! говори тихше, або мовчи, пане Хмельницький, а то попсуєш діло...

Він став знову кричати на нього і глумитись, та заповідати близький його кінець. А як відходив, то з такою злістю замикав двері, що аж мури задріжали.

* * *

Аж рано довідались хлопці, що в ночі скоїлось. Тиміш був лютий; закусував губи до крові, і затискав кулаки. Але почував себе безпорадним і безсилим. Ніжний Олексій став плакати і ломив руки в одчаю.

Няня переказала слова Богдана, що треба зайти до о. Созонія. Тиміш одягнувся на борзі, та лише що вийшов у сіни, стрінув якогось купця, що заступив йому дорігу. Тиміш був лихий, що хтось заважає, а йому так спішно вийти.

— Батька ноччю у тюрму заперли, а мене ніколи балакать...

— Не так швидко, козаче, мені саме з тобою, а не з батьком треба поговорити, щоб ти якої нісенітниці з горяча не вистроїв... Хиба мене не пізнаєш?

В снігах було тьмаво і Тиміш не міг придивитися купцеві. Відчинив двері світлиці і попросив гостя в хату.

— Пан сотник Чорнота, Господи! в саму пору приходите, бо ми всі безраді. — Тиміш припав до його руки і став плакати...

— Заспокійся, синку, і без мене нічого не роби. Куди ти вибрався?

— До о. Созонія...

— Підожди, на це ще час. Чи Корнієнко у вас?

— Від учора.

— Поклич його сюди!

Олексій пізнав зараз Чорноту і дуже зрадів.

— Слухайте, хлопці! говоріть тихше, і не зайкайте як жиди у судний день. Не називайте мене по іменню, а величайте мене паном купцем, хоч не велика козакові честь крамарем прикидатись. Ніхто в Чигирині, крім наших людей не смів знати, хто я. Я крамар, що торгує з паном Хмельницьким. Я прийшов сьогодні, щоб вас остерегти перед кожним нерозважним кроком... Найкраще ви не робіть нічого, а оставте це мені. Я зараз знайду для тата таку опіку, що нічого йому не станеться. До о. Созонія не ходи, бо він нічого не порадить. Людина в літах. Буде лише плакати

та молитися, а тут треба й робити. Я не хочу щоб справа була голосна. Народ мігби заворухитись, а нічого не вдіє, бо ще не пора. Тоді могли б Хмеля спрятати, що й півень, по ньому не запіяв би. Я сказав, що товариша ослобоню, і так -цьому бути. Тепер прощайте, бо мені ніколи. Сидіть в хаті і не виходьте нікуди. Прийду до вас, може ще ввечером, або завтра вранці.

Тиміш знозу припав до руки Чорноти :

— Ти, батьку, і вчора вратував татові життя, я вірю, що й тепер його виручиш...

— Ей! а ти з відкіля знавш, що вчора було? То певне цей спудей виговорився... От який хитрий... Прокидався, буцімто спить, що нічого не знає, а все вищебетав мов соловейко...

Чорнота погрозив Олексієві пальцем.

— Мовчи, язичку, їстимеш кашку. Багато знай, та для себе.

— Далєбі нічого не розумію — виправдувався Корнієнко.

Тиміш за нього вступився :

— Він справді нічого того не знає, і нічого не говорив. То тато розказав мені за той мистецький стріл, та коли Олексій виговорився, що стрінув в лісі якогось козака, а тато став питати, який той козак з виду, то тато сказав відразу, що то ви, батьку, сотник Чор...

Чорнота поглянув на нього і Тиміш не договорив.

— Ну, нічого. Та це, що я йому сказав, хай буде йому в науку... Знайте: Я називаю

ся купець Небиловець, та й годі... Я приїхав з Київа... Ага! нагадав: чи не треба вам грошей?

— Спасибі, батьку, тато лишив трохи, вистане...

— То й добре, бо мені тепер треба буде цеї мамони більше... Скажіть мені, ви вчені, котрий то король сказав, що не мав такої високої стіни, котрої не переліз би осел навіючений золотом...

— Пилип Македонський...

— Егеж, а я забув. Хитрий був з біса... і нам треба від мудрого грека розуму навчитися... Прощайте!

По його відході хлопці обнялися на радіщах. Вони вірили, що Небиловець визволить дорогу їм особу.

А Чорнота пішов прямо на замок і став розпитувати про гайдука Максима Онацького. Йому сказали, що Онацький поставлений сторожити важного в'язня, що вже зістав старшим, і у великій ласці пана підстарости Чаплинського. Гайдука, що таке йому розказував, запросив Чорнота у найблищий шинок, і почастував медом.

— А нащо тобі Онацького треба?

— Маю пильне діло до нього. Я в переїзді з Київа, в далеку дорогу вибіраюсь, аж у Царгород, а що ми собі добрі знайомі, а він бувалий чоловік, то хотів його розпитати, як би воно найбезпечніше у Царгород перебраться... На що будемо пусто-дурно балакати, краще випиймо ще по чарці.

А як вже випили по якійсь там чарці, Чорнота питає:

— Може я таки даремно дожидаю його...
У нього тепер певно багато роботи, коли
таке відповідальне діло йому поручили...

— Не турбуйся, сам піду його закликати..
Там в й другі, що пильнуватимуть...

— Якуж то мацапуру Онацький стереже?

— То сотник реєстровий Хмельницький,
коли знавш... Його ночью привели...

— В добрі руки попався, Онацький сте-
реже мов пес.

Тепер гайдук повів Чорноту до стражниці,
і викликав Онацького.

Онацький пізнав відразу вчорашнього ко-
зака, але нічим не зрадився. Чорнота став
його обнімати, та пригадувати, як то вони
колись любо з собою жили. А говорив так
швидко, що не дав Онацькому прийти до сло-
ва. Онацький догадався, куди він міряє і со-
біж став говорити небилиці.

Другим гайдукам надокучилось слухати
балачок двох давніх знайомих, і повідступа-
лися. Тоді Чорнота взяв Онацького під руку
і завів у шинок, що стояв напроти тюрми.

Там посідали в кутку, і Чорнота зажа-
дав, щоби подали мед..

Чорнота дивився своїми блискучими очи-
ма Онацькому ввічі і стискаючи його руку
говорив :

— Памятаєш учорашний день і твою
присягу ?

— Памятаю, і коли хочеш то ще раз
забожусь... Хмеля треба ратувати за всяку
ціну. Присяги я додержу... Покищо він без-
печний під моім ключем...

— Чи не можна би мені з ним бачитись?

— Не можна і не треба...

— Я називаюсь тепер купець Іван Небильовець із Київa, так мене й називай...

Чорнота приказав занести кілька збанків меду для вартових на стражницю, казав сказати, що це почесне від київського купця, приятеля їх старшого Онацького. А самі посідали у темнім кутку і обговорювали різні способи, як Хмель визволити. В тій порі нікого в шинку не було, і ніхто їх не бачив.

— А як Хмель почувается?

— Йому добре, оскільки вольному козакові в тюрмі може бути добре...

— Як ти гадаєш?

— Проста річ. Треба подбати про барильце меду з таким кудернасом, щоб від одної чарки всю ніч проспати... Цим почастиється вартових. Я лише мучив собі голову, хто мені такого кудернасу дасть, а вже як ти з'явився, то тобі не прийдеться важко. Цього можна добути між циганами, але мені цього не можна, бо могло б виявитися. Тебе тут ніхто не знав. А мої люде не виллють меду за обшивку, будь певний. А як поснуть, тоді до діла. Ти лише принеси барильце...

— Я теж таке думав і тому зачав частувати вже від тепер...

— А як вони певне тебе благословлять за увагу, то варто почути.

— А ти теж втікаєш з нами?...

— Ні, я ще кілька днів останусь. Треба втечу скривати, як мога найдовше. Як помірю, що Хмель вже безпечний, тоді аж довідаються, що по йому й місце застигло.

— Ти з вогнем ігравш, і твоє життя в небезпеці, бо ти оден маєш до нього приступ... і коли б так раніше викрилось...

— Треба так робити, щоб не викрилось, і щоб мене за це на кіл не настромили... Врешті я присяг, і не жаль мені буде життя за добре діло... Та ось я розмовляючи з тобою, пізнаю птицю по пірю, ти не простий собі козак... Хмеля я знаю добре, і мені серце віщує, що з нього вийде великий чоловік на всю Україну. Такого рятувати від ганебної смерти, то не жаль і на колі згинуті.

Чорнота стиснув йому руку.

— Колиж зачинаємо?

— Зачнемо ще нині. А коли скінчимо діло, то я тобі дам ось який знак... Ти скажи шинкареві, щоб на тебе давали мені пити, а ти заплатиш. Отож як прийдеш завтра платити, то шинкар скаже, коли тобі до мене прийти. Часто сюди не заходь, бо це могло б декому не подобатись...

Так собі балакали зтиха, і відчасу до часу заводили в голос суперечку, показуючи з себе паних.

— Якого діавола, Максиме, нам їхать у Царгород через Галац, коли нам bliще буде морем до Варни, або прямо в Царгород...

— То ти з глузду збився, шкода, що ти купець, а свого діла не знаєш. У Галацу можеш крам так добре продати, як і в Царгороді, і не треба буде так далеко їхати...

— Чому не в Царгороді?

— Чому? щоб султанська дочка в мене не влюбиласть.

Прийшло тепер кількох гайдуків в шинок і стали дякувати Чорноті.

— Гей, шинкарю — каже Чорнота — я плачу...

Він викинув золото на стіл. Шинкар хотів видати решту, а тоді Чорнота каже:

— Хай останеться в тебе до часу. Коли б часом мій приятель, пан Онацький, хотів промочити горло, то давай на мій рахунок, а потім я прийду і порахуємося. Тільки чесно записуй... Прощавай, Максиме, прощавайте, панове гайдуки, я ще поки поїду в далеку дорогу, то ще навідаюсь до вас...

— Він у Царгород вибирається, багатий купець... го-го! — каже Онацький.

Чорнота пішов зараз до міста. Купив два добрі коні, купив барило меду, а в циганів добув порошку на спання і всипав до барила. Позаносив в вечері те все до добре знайомого міщанина Василя Серпанки.

На другий день зайшов у шинок порухуватися. Онацький переказав йому, що в вечері хотів би з ним бачитись... Забіг потім до хлопців, і сказав їм на втіху, що нині — завтра побачать батька. Але треба буде зараз втікати. Тоді забрав від Серпанки барило і міщанський одяг, по дорозі купив ковбас і хліба і поніс усе на вартівню. Гайдуки дуже зраділи побачивши знайомого гостя, та ще не з порожніми руками. Чорнота став їх частувати, а потім вийшов. Як вернувся, то гайдуки вже були готові. Вартовий при дверях вязниці ледве стояв на ногах, вартовий у сінях вже хропів на землі. На стрічу Чорноті вибіг Онацький.

— Ще замкну на ключ двері від вартівні, а тоді підемо.

Сталось це в мент, і тоді пішли в підземелля. Йшли довгим коридором, ступаючи на пальцях. Чорнота держався за полу Онацького, бо нічого не бачив. Прийшли під двері камери. Вартовий лежав п'яний на землі. Онацький відтяг його набік, відчинив двері. В першу чергу Онацький заткав віконце соломою.

— Хто це? — питає Хмельницький.

— Побачиш, як засвіtimo. — Тепер Онацький засвітив свічку, і дав Чорноті піддержати.

— Вставай, сотнику, мерщій і передягнись в иншу одежу.

Чорнота поставив свічку у глечик і став помагати.

— Хто ти другий будеш?

— Потім пізнаєш, тепер ніколи балакати, говорив зтиха Чорнота.

Як Чорнота помагав Хмелеві передягатись, Онацький зв'язував скоро віхті соломи, і робив з них велику куклу, котру передягав в Хмельницького одежу. Надів штани, чоботи, жупана, шапку і перев'язав поясом, позакладав кайдани на руки і ноги, і припняв ланцюгом до стіни. Куклу поклав на солоні лицем до стіни, і прикрив кобеняком. Лише чоботи було видно.

— Тепер я вас виведу за ворота і тікайте в божий час... Я остану і цею куклою буду цілий тиждень манити і воловодити вартових і наглядачів, як би сюди заходили.

Вмигь загасив Онацький світло, і Хмельницький не мав спромоги придивитися, хто є цей другий. Онацький зняв з віконця соломку і порозкидав по землі.

Вийшли всі три на випиньках, перейшли коридор. Онацький відчинив залізні двері і випхав їх на вулицю... Усі вартові спали, мов неживі.

Йшли серед п'ятьми пустими вулицями до домику Хмельницького, не говорячи ні слова. Чорнота застукав у віконце, і зараз відчинились двері. Горпина ще не спала і вижидала. Зайшли напомацки у кімнатку, де жили хлопці. Тут світилося, а вікно було приткане. Няня стала обнімати Богдана за голову, хлопці припали до його руки.

— А дайгеж мені придивитися, хто мій спаситель, бо й досі не знаю, хто він.

Пізнавши Чорноту, він такий був зворушений, що не міг слова промовити. Обняв кріпко друга й цілував.

— Вже другий раз завдячую тобі життя, мій друже!

— Потому дякуватимеш, а тепер запоряди, що треба. Не гайся, бо нам в дорогу пора...

Няня стала знову накликати на панів пекольної кари.

— Ти, няню, давай нам вечеряти і мовчи, щоб челяди не розбудити. Ніхто не сміє знати, що я тут був.

Няня пішла в кухню...

— От ще не вивелись приятелі та добрі люди в світі. Коли б не ти, Іване, я певне пропав би.

— Не так то дуже я, коли б не Онацький, то хиба би тебе силою відбив...

— Хто це Онацький, чи той гайдук, що мене пильнував? Не розумію того.

— Буде час довідатися. Мене бере нетерплячка, щоб чим швидче звідсіля вибратися.

— Чи Онацький втікав з нами?

— Куди! Ти чув, як він говорив, що буде цілий тиждень вартових цею куклою воловодити, поки будеш в безпечному місці.

— Бідний чоловік, його певне на кіл повеядять...

— За нього я не боюсь, хитрий мов запорожець. Розкажу тобі все по дорозі.

Чорнота став розглядати Богдана. Богдан у свою чергу дививсь на Чорноту, і стали обидва сердешно сміятися із своїх купецьких одягів.

Тиміш нетерпеливився, бо хотів знати, яким способом батько визволився.

— Тату, ти поїдеш, а ми нічого не будемо знати.

— Ви теж їдете з нами і Степан. Повечеряємо і в дорогу.

Хлопці дуже зраділи.

— А де ти заховав королівську грамоту? — питає Чорнота.

— Я її зараз по вечері пошукаю і заберу з собою, вона нам в дорозі буде потрібна.

Горпина принесла вечерю і поставила на столі.

— Що ти, Богдане, тепер загадуєш?

— Будемо їздити по Низу, по козацьких паланках. На Україні небезпечно оставатися, а там пропаду мов сіль на воді. Треба людей підготовити до того, що мав бути, та зібрати козацтво. Хлопців лишу покищо в яким небудь козацькій хуторі. У мене там знакомих доволі.

— А я лише вас відвезу в безпечне місце і вертаю сюди назад. Я купець-крамар і мене не будуть чіпатися, та хоч козакові погано крамарювати, та для святої справи нічого не шкода.

— Я ще й до Варшави вибіраюсь. Мою кривду виложу перед сенатом і королем.

— І нічого не вигравш... Начхать на всі сенати і суди, а нашого права доходити нам шаблею. Як мені Бог pomoже піймати Чаплинського живим, то не питаючись тебе, прикажу з нього шкуру стягнути...

— Я хочу найперш доходити свого права в мирній дорозі. Знаю, що король мене милує, а канцлер Оссолинський теж.

— Я не перечу, що вони тебе люблять, та не буде з того для тебе каристи, бо вони супроти панської самоволі немічні. Король так називається. Він лише мальований, а на канцлера пани від давна зубами скрегочуть. Король поки ще засів на своєму стільці, зрікся всіх своїх прав у користь магнатів. Не розумію, як може розумний чоловік у Польщі вірити в такі примари, як правда і справедливість? Нам треба згуртувати козацтво, підняти поспільство, та прогнати панів - ляхів з взуїтами та жидами геть за десятую межу.

— Не знаю, брате, чи буде у нас сила устоятись самим. Ти знаєш, скільки у нас вже було спроб, а все ми улягали силі, і в щораз більшу кормигу попадали.

— То злучимось з Татарами, Турками, Москалями, з самим люципером, а ворогів проженемо.

— На щож нам лізти у незвісне, може ще важкіше ярмо? Не краще нам приборкати панів - магнатів, віддати владу королеві і жити як у доброго батька. Тоді Польща стане сильна і ми з нею. Цілому світові будемо приказувати.

— Яке нам діло за польського короля й Польщу побиватися і кров проливати? Ми їх лише проженімо з України, а вже хай собі самі голову ломлять за своїми порядками. Нам треба згуртувати народ з козацтвом, що б у нас не було ні пана ні підданця, тоді Україна від великого до малого зубами буде боронитися проти кожного зовнішнього ворога.

— Пробували вже таке нерідко, та й нічого з того не вийшло та й не повезло — каже Хмельницький.

-- Бо не було доброї розумної голови. Не було такої сильної руки, що б усіх держати у послусі. Візьми всі повстання кожне з окрема, а в кожному та сама причина невдачі.

— То правда. Оден Сагайдачний міг на таке зважитись, а не зважився ні разу. Він теж бачив, що йому не під силу...

— То були початки, Сагайдачний зорганізував козацтво, як ніхто другий до нього

і послі нього. Коби б був прожив довше, то певне був би довів Україну до того шабля, що можна було з ляхами помірятися. Тепер на нас черга кінчати начате тим великим гетьманом діло. Мені серце віщує, що твоя, Богдане, у цьому ділі доля. Ти переможеш. Нам не оглядатися лише на станові козацькі права, на віру та церкву, не зупиняти боротьби тоді, як добудемо права для козацтва, церкви і віри, але аж тоді сховати шаблю в піхву, коли і простий народ стане свобідним на своїй батьківській землі, вільний від панщини і від пана, коли кожний стане вільним козаком не дивлячись на ніякі реєстри.

— Дуже далека дорога...

— Правда, що не близька та ще й терниста і крівава, але певна. Бо скажи мені, що народові з того прийде, що з його праці буде користуватись не пан лях, лише пан козак. Прийде якийсь инший посторонній пан, обіцяє більше, а тоді народ - невольник заріже свого пана, і піде до другого, котрий буде йому видаватися кращим. Але коли той народ стане сам своїм паном, тоді його ніхто і медом не завабить в неволю, а коли схоче зробити це силою, то увесь народ буде зубами боронитися проти наїздника. От чого я найбільше боюсь. Ми зірвемось і переможемо, добудемо наші права, і тоді скажемо народові: Бувайте, люде, здоровенькі, кидайте зброю і йдіть на панщину, тепер вже до пана-козака. Ми втомились, і хочемо спожити це, що добули. Я боюсь, щоб так не сталося... У нашій боротьбі не смів бути перестанків. Ми всі в неволі, і козацтво, і поспільство, і церква

і віра. Зриваймоєь до бою і не спочиньмо, поки всі станемо вольними. Борючись з перестанками, ми ошукаємо народ, а раз ошуканий народ у друге за нами не піде...

— Високу ти вежу муруєш, Іване, вважай, що б голова не завертілась можна впасти.

— Держись цупко поруча, то не впадеш — каже Чорнота закурюючи люльку.

Хлопці прислухувались пильно до цієї розмови двох старих приятелів. Обидвом їм більше подобався радикальний погляд Чорноти, як здержливий Богдана. Олексій нагадував собі всі знущання лютого Яреми. І тепер ставали йому перед очима ті каліки втікачі, прочувались зойки катованого народу...

Цілий час побуту у Хмельницького пдчував себе Олексій не добре. Голова вертілась, а від часу до часу проймає його морозом. В очах темніло, і шуміло та гуділо в голові. У всьому тілі почував якусь неміч. Довга томлива дорога і ті важкі переживання в останніх днях зломали його до краю. Тепер, заслухавшись в слова Чорноти, він спаленів увесь, і з лиця стало сипати вогнем. Помітив це Хмельницький і взяв його за голову рукою.

— Лягай, сину, спати, ти нездужаєш...

Зробив те саме й Чорнота і поглянув значучо на Богдана.

— Таж ми зараз маємо їхати, каже Олексій.

-- Тобі, синку, з нами їхати годі. Що ми в дорозі з хворим робитимемо? Ти лишися під опікою Горпини няні. Тобі нічого не загрожує... вже няня тобою краще заопі-

жувться в хаті, як ми в степу. Годі! подужавш то приїдеш за нами на Запорожжа.

Няня теж оглянула Олексія.

— У тебе, дитино, пропасниця, я це ще давніше помітила, не можна тобі зараз їхати, ходи зо мною.

Олексій встав і зараз почув, як у нього голова закрутилась, трохи не впав.

— Так, так, дитино — каже Хмельницький — Коли б тут яка напасть трапилась, то няня скаже, що ти її внуком приходишся, що вернувся зі школи і занедужав... Тобі нічого не зроблять, а на Тимішеві помстились би. Може Бог дасть, що я незадовго сюди вернусь, але не знаю, чи ляхи до того часу мене ждатимуть. Ти, няню, орудуй всім, як сама знавш, бо Степан їде з нами.

— Не турбуйсь, Богдане, якось порадимо. Їдь у добрий час, я всього припильную. Ти, Олексівчку, лягай у постіль, я тобі зараз зілля заварю, тай трястю відшепчу...

Як Олексій став роздягатися, то ним трясло, аж зуби скакали.

А тимчасом обидва приятелі вели далі розмову. Хмельницький каже:

— А що буде, як ми зачнемо з народом, а потім побачимо, що серед ріки тонемо, і не буде нам ратунку, ні нам ні народові?

— Переплинемо — каже твердо Чорно-та і вдарив кулаком в стіл. — Ти поміркуй, що без народу нема нам що зачинати, а потім народа кидати не можна. Ті з народу, в поспільства, що підуть з нами, то не косарі,

яким би увечері можна сказати: „йдіть собі, люде, кому другому завтра косити, нам вас не треба більше“. То лицарі. За свою проли-ту кров чомуж би не мали бути козаками так, як й ми! Переплинемо! Заплинемо аж у Варшаву, приборкаємо ляхів-панків так, що їм на все відкочеться пхатись на Україну. У нао на Україні гаразд буде, як стануть усі вольними, як не буде ні хлопа ні пана.

— Амінь! — сказав Тиміш.

Хмельницький поглянув любо на сина. Він радів тим, щов Тиміша козацьке завзяття прокидається.

— Чи не пора нам в дорогу, — ка-же Хмельницький дивлячись крізь вікно. Подбай, Тиміше, щов у дорогу дещо забрати і розбуди Степана, щов сідлав коні.

— Не забудь грамоти взяти, Богдане.

Богдан узяв свічку і пішов в сіни, звідсі-ля східцями у льох. Тут роздивився по стіні, і натиснув оден камінь. Зараз відскочила пружина, відчинились малі дверцята, і пока-зався другий льох, де містилась Богданова скарбниця. Стяло тут одно барильце з зо-лотом, друге більше з сріблом, стояла скри-ня з дорогоцінностями. В окремії скринчині держав королівські грамоти.

Богдан набрав у мішочки грошей, узяв скринчину з грамотами. Двері знову зачини-лись, і Богдан оглянув стіну. Ніхто б не вга-дав, що за цею стіною криються такі скарби.

Тимчасом Чорнота розмовляв з Тимішем, що тепер, як батька не було, показався смі-ливцим.

— Я радію, Тиміше, що ти одностудець зі мною. Твоїй молодій козацькій душі навіть не подобав інакшим бути, тай інакше думати. В тобі повинен горіти живий вогонь, коли він у старших зачинає пригасати. Дай, Боже, щоб пригасав поволі, коли має пригасати, а не відразу. Коли б ти вже тепер був такий здержливий, як твій батько, то постарівшись, ти став би непотрібною колодою. Тепер твій батько здержливий, а я палкий, ми оден одного доповнюємо, і тому я люблю твого тата, добре нам разом діло робити...

— А ти, хлопче, чого тут? — каже Хмельницький, та біжи розбуди Степана, хай коні сідлає. Ще подивлюсь, що з Олексієм робиться.

— Полежить і видужає — говорила Горпина.

— Пильнуй його, няню, як свого ріднього... І прощавай, та молись за нас.

Ще було темно, як Хмельницький з сином посідали на коні і виїхали за ворота, а Чорнота з Степаном пішли пішки до Серпанки, де їх ждали коні. Поїхали всі чотири із Чигирина у далекий світ...

III.

Онацький тумана пускав...

Цілий тиждень потім Онацький носив щоднини Хмельницькому харчі в тих самих глечиках, які опісля виносив порожні з камери. Брав з собою одного гайдука, котрого

лишав при дверях, „для безпеки свого життя“. І кожного разу лаяв Хмельницького, та глумився з нього... Інколи чули гайдуки й бачили, як Хмельницький сидів на ослінчику звернений до стіни, і захриплим голосом відгризався, в свою чергу лаяв та проклинав панів, запрягав їм помсту. Доставалось і Чаплинському, котрому погрожував, що коли його піймає, то зі живого шкуру зніме, та соломною випхає. Інколи брязчали кайдани, а кожного разу Онацький виходив з камери дуже сердитий. До гайдуків він говорив:

— Чого пан підстароста з цим вовкулакою так довго возиться? Коли б мені можна, я зробив би з ним кінець зараз. Годі нам тут у тих смородах гнити, пильнуючи харциза, що нема вільної хвилини.

Надругий день Онацький не ходив до льоху.

— Хай добре зголодніє. то й язик його присмириться... Голодом диких звірів уговкується.

Слідуючого дня на очах усіх всипав до страви цілу жменю соли.

— Буде пан Хмельницький води просити, а я не дам...

Але вязень страву зів, бо глечики виніс Онацький порожні, але води не просив. Стражники не могли з дива вийти. Це справді такий характерник, якому або ангол, або чорт воду носить. Але панів й Чаплинського не перестав лаяти, та так страшно, що не можна було слухати. Про це пішла вістка по місту, стали кружляти різні легенди. Довідався про це й Чаплинський, і прикликав до себе Онацького.

— Що робить вязень?

— Дужий, мов тур, а лається погано, що аж лячно слухати... Ей в. м. коли б так з ним покінчити, бо вже видержати не можна.

— Покінчив би я, та пан староста не дає собі говорити.

— Може би в. м. прийшов коли на нього подивитись...

— Подивитись? — Чаплинському пішов мороз поза спину. — Я радий, що його не бачу...

— Близько приступати небезпечно, але так на довготу ланцюга, то можна...

— А той ланцюг довгий?

— На цілу камеру, трохи не до порога. Хотів я взяти коротший, та цей, що є, приксований раз на все до стіни, і я не можу іншого давати. Хто це робив, знав, що робить.

— Ну, побачимо!...

Тепер стала Чаплинського мучити кортячка. Хоч він почував страх перед Хмельницьким, але не навидів його з душі, і хотілось би поглумитись над немічним ворогом.

На другий день зайшов на вартівню.

— Хочу бачити в'язня, веди мене до нього.

Онацький взяв ключі, взяв ще двох сторожних з собою і пішли до льоху. Як увійшли на довгий північний коридор, як Чаплинського овіяло підземельним повітрям, то почув такий жах, що коли б не сором перед гайдуками, був би завернувся певно.

Онацький відчинив двері і пішов до середини.

— Прошу, пане старосто, — сказав голосно.

Але Чаплинський так налякався того голосу, що його проняло дріжаками, і боявся переступити порога камери. При тьмавім світлі свічки бачив, як Хмельницький сидів в ланцюгах, звернений до стіни лицем...

— А ну-те, хаме, — кричав дріжучим голосом Онацький — повернись та подивись, які гості до тебе прийшли...

— Знаю — промовив глухий хрипливий голос — то той розбійник Чаплинський прийшов глумитись надімною...

— Повернись, та звітайся, — кричав Онацький, і став куклу штовхать попід ребра.

Забрящали ланцюги, та кукла не оберталась, і почувся ще страшніший голос:

— Чорт його матері! хай лиш зблизиться до мене, а я йому отчим ланцюгом голову розторощу.

Чаплинський скіпів, але поступився до сіней.

— Приношу поздоровлення від моєї жінки...

— Йди до чорта, собачий сину, вона така сама шельма як і ти. Я з вас обоїх прикажу колись, як з відсіля видобудусь, міхом шкуру стягти.

— Поки ти це зробиш, — сміявся Чаплинський — то тебе чорт злизне, і не вийдеш з відсіля живий...

— Вийду, шкіру зніму, а потім на кіл посадити прикажу... Прокляття на твою голову. І ти і твій староста мені десь...

Голос був такий страшний і ланцюг так страшно забрязчав, що Чаплинський не вдержав і крикнув до Онацького:

— Ходи! — а сам поспішав, що мога.

Онацький замкнув двері і поспішав за Чаплинським, що дріжав, мов в лихорадці і дзвонив зубами:

— От в. милость бачив, яка моя служба..

— А ти не боїшся, щоб тебе ланцюгом по голові не зацідив?

— Щож я... худобахоллок. Вбе мене, то десять інших стане на моє місце.

— Ходи за мною...

Як прийшли у замок на покої Чаплинського, він замкнув двері на ключ.

— Бачу, що ти добре службу робиш, ось тобі заплата. -- Він дав йому кілька золотих. — Але тому треба вже раз зробити край, так як ми передом говорили...

— Я готовий до послуг в. м. Хотів я змусити його ріжними способами до покори, не давав йому два дні їсти, потім всипав до страви соли, а не дав води. Обходився й без води, і нічого не просив...

— Я це чував, та воно здавалось мені байкою... Але на те ось якої соли треба... як всиплеш до страви, то певно околіє.

Чаплинський виняв якийсь зелений порошок у плящинці і подав Онацькому. Онацький помітив, що Чаплинському дріжали руки.

— Розумію в. м., по такій соли не схоцеться вже їсти, ні пити. Завтра буде біди край.

Він засміявся, вишкіривши по вовчому зуби.

Але краю ще не було. На другий день прибіг Онацький наляканий до Чаплинського.

— Вже? — спитав Чаплинський, і видно було, що сам того слова налякався.

— Ні, не береться. Я всинав усе, а він мені перший раз подякував. Казав, що ще ніколи так смачно не пообідав, і просив ще такої смашної їди.

— Йому хиба чорт помага.

Чаплинському майнула в голові тінь підозріння, що Онацький його одурює. Онацький помітив це і заговорив:

— В. м. його треба по prostu задушити, тоді не буде крови., але я не маю сили цього зробити.

— Добре, я пішлю тобі нашого ката. Він страшний п'яниця. Треба буде його підпоїти, а тоді він певне забуде, що він робив...

— Гарзд! я чекаю, і зроблю так, що й півень не запіє...

Тінь підозріння пропала. Чаплинський заспокоївся. Онацький служить вірно. Може бути, що й порошок не був трійливий.

Над вечером прийшов кат, і каже до Онацького:

— Я від пана підстарости — а від нього вдарив сопух горілки, мов з бочки... Страшно було глянути на цього виродка. Кремезний і дужий, мов медвідь. Лице опухле і червоне немовби в упира. Червоні капрові очі... звір у людській подобі.

Онацький виправив з вартівні сторожих і остався сам, хоч йому боязько стало.

— Ти містрж? — спитав увічливо.

— Так, тут є для мене робота.

— Знаю, сідай, та виший меду, ще час...

Кат усміхнувся їй присів. Онацький подав йому добрий кухоль меду, того самого, що приніс Чорнота.

Тепер придивився Онацький блище на свого гостя. Здавалося, що в тому виродкові немає людської душі. Та ще його неохайна засмальцьована одежа, рудий волос на голові, мов щитина, такаж борода й вуси.

— Будеш мати, містржу, неаби яку роботу. Треба одного вязня спрятати, та так, щоб не було каплі крові... А той вязень сильний, мов тур, і не дасть себе легко взяти... бережись.

Кат засміявся згідно, і показав на свої руки, мов довбні.

— Не першина мені таке діло, задавлю мов горобчика, що їй не квікне. Ти лише заведи мене там...

Онацький заговорював, та частував, поки не помітив, що мед своє робить.

— Ходімо!

Взяв ключа, а відходячи, поставив решту меду на столі для гайдуків.

Мед став ката розбірати, бо як йшли коритарем, то кат вже заточувався.

— Та ти, містржу, йди сам, бо я не можу на таке дивитися...

— Мені тебе не треба — каже кат. — Найкраще, як мене там замкнеш на цілу ніч.

Усю розмову чули гайдуки. Вони догадувались, про що діло, і їм стало страшно.

— Відчини двері і дай мені свічку...

Кат увійшов, а Онацький зайшов поти-
хеньку за ним. Кат став наближатися до ку-
кли, мов кіт, держачи мотузок в руці. Тоді
Онацький вдарив його в потилицю так сильно,
що кат повалився на землю і вже не міг ру-
шитись. Він став зараз хропіти. Свічка погас-
ла. Онацький пірвав куклу на куски, і розки-
нув солому. Одежу звинув в клунок і сховав
під полу.

Сталось усе миттю. Онацький замкнув
камеру і вийшов. До сторожих каже трясучись:

— Мені страшно, я не можу на таке ди-
витись. Я його там замкнув, а рано випущу...
Я оставив йому світло...

— І нам страшно, каже вартовий, погана
служба на таке душогубство дивитися.

— Дарма, небоже, нате ми слуги, щоб
слухати панів. Але завтра вже буде біди край.

Чимало здивувався Онацький, як побачив,
що ніхто меду не рушив. Онацький вилляв
решту на землю. Ніхто не хотів випити реш-
ти по катові...

Рано прийшов Онацький з гайдуками
у камеру, і застали спячого на землі ката,
а по Хмельницьким і сліду не було. Всі лише
охнули і страшно налякалися. Онацький роз-
питував вартового, що сталося, та нічого не
міг довідатися. Цілий час, як Онацький зачи-
нив двері, було в камері тихо, мов в могилі.

— Але ти бачив, як я замкнув двері ?

— Не лише я бачив, але бачили й другі,
що тут були...

Коли Чаплинському розказали, що Хмеля
немає, то він ледве не зомлів, так налякався.

Прибіг зараз до вязниці. Онацький показував дуже збентеженого, і рвав собі волосся з голови. Кат слав мов мертвий. Даремно його будили. Аж Онацький казав принести відро води і вилляв на нього.

Кат прочунявши, не знав нічого сказати, він навіть не міг нагадати собі, по що сюди приходив. Аж згодом нагадав, що прийшов сюди, закинув вязневі мотуза на шию, а далі не пам'ятав...

Чаплинський підозрівав, чи ката часом не перекупили, ну — але де вязень подівся, коли всі вартіві присягалися, що від хвили, як Онацький замкнув камеру, ніхто сюди не заходив ані не виходив?

Усі повірили, що Хмельницький визволився якоюсь надприродною силою, що він певне характерник. Вістка про чудесну втечу розійшлася блискавкою по городі. Люде розказували собі різні на швидку видумані додатки, розказували навіть, що бачили як Хмельницький виїхав з тюрми на карому коні, і полетів високо в хмару...

Коли про цю втечу довідався староста Конєцпольський, то лиш рукою махнув. І йому та бабушерія навкучилась. Але Чаплинський так дуже в чари не вірив, і він тепер справді налякався. Він знав, що Хмельницький йому не дарує, і помститься, і не знати, з котрого боку вдарить. Не було йому тепер хвили спокою. Боявся виходити з дому без сторожі, а в ночі ставив під дверима у себе варту.

Однотумці Хмельницького ширили навмисне чудасії про втечу і надприродню поміч.

Через те Бгданове імення окружалось славою характерства, невміраки, котрому все мусить повестися, до чого лише прикладе свою руку...

IV.

Знайшов щире дівоче серце...

Олексій перележав три тижні на пропасницю. Горлина пильнувала його, мов рідню дитину. За той час він дуже виснажився й змарнів. Уставши з постелі, ледве міг ногами волочити.

Приїхав у Чигирин купець Небиловець. Запевнив няню й Олексія, що обидва Хмельницькі безпечні, а де вони під цю пору побувають, того він не знав. До Олексія каже:

— Ти, небоже, скучавш тут без діла. Покищо ти ще заслабий, щоб тебе на Січ перевести. Завтра проведу тебе до міщанського дому, а там тобі буде веселіше. Старий може видумає для тебе яку легчу працю при тутешньому брацтві. Я мушу завтра під вечір виїхати, бо мені не можна довго на одному місці засиджуватися.

Олексівві таке безділля дуже надокучило, і був з того радий.

На другий день прийшов знову Небиловець, і забрав Олексія до Серпанків.

Серпанка Василь був колодієм у Чигирині, а до того дуже багатим і загально поважаемым чоловіком. Робив про запас вози.

плуги, борони, а то й панські коляски. У нього було розлоге дoмiвство, велика хата, станi, шопи, майстерня, возiвня i склади на матерiял. Сiм'я була теж чимала: два жонатi сини, з унуками, i одна дочка Катруся. Десяток челядників i кiлькох хлопцiв працювало в робiтнi. По тодiшньому звичаю вони теж належали до сiмi, тут жили й харчувалися. Серпанка був цехмистром, мiйським лавником i ктитором в церквi.

Як Небиловець прийшов у хату Серпанкiв, то старий був в майстернi. Приняла гостей Серпанчиха i просила сiдати. За старим пiслала дiвчину. Дiвчина пски пiшла в майстерню, шепнула на ходу Катрусi, що прийшли гостi: пан сотник Чорнота i ще якийсь молодий хлопець, гарний, мов писаний... Катрусi треба було вийти до гостей, тому зараз пiшла у свою кiмнатку прибратись краще. Причесала волосся, заткнула кiтку й надiла нову горсетку, та припняла мережену запаску. Гостi сидiли в свiтлицi на лавi, застеленiй турецьким килимом. Свiтлиця була простора з двoма вiкнами до сонця. Дoвкруги пiд стiнами стояли широкi ослони. Горoю по стiнах йшли полицi, а на них повно посудини: горшкiв, мисок, тарiлок, збанкiв, все гарної роботи, розмальоване кiтами. Лише на вiльнiй стiнi, проти дверей, висiли рядком святi образи, а в кутку пiд образом Спасителя горiла лямпядка. Стiл був прикритий мереженим сбрусом. На столi хлiб та сiль, символ української гостинности.

Як увiйшов в хату старий Серпанка, гостi повстали на привiтання, а Чорнота гукнув:

— Ваші голови!

— Здоров, любий приятелю, ми дуже раді гостям... А цей гість хто?

— Це Олексій Корнівко, попович з Лубнів, Богданів похресник. Замандрував сюди від пана Яреми, котрий хотів його, дарма, що попович, у підданство підібрати.

— Сідайгеж, гості, прошу! здоров і ти юначе! Як ти Богданів похресник, так значиться, ти наш. Я тому питав зараз, хто ти, бо при чужій людині не так говориться, як між своїми.

Сарпанка — високий чоловік, худощавий, яких 60 років віку з стриженими вусами і лисою головою. По його м'язистих руках та широких плечах можна було пізнати, що у ньому неаби яка сила. Одягнений був в полотняний халат, місцями помазаний дигтем. Видно, що недавно з майстерні вернувся.

— Я в такому ділі приходжу, бо часу в мене не багато — говорив Чорнота. — Цей юнак скінчив Київську Академію, значиться: вчена людина. Втік сюди, як я вже казав, від пана і панщини під Богданову руку. Богдан втікаючи хотів забрати його з собою, wraz з Тимішем — вони однолітки — та сердега Олексій занедужав на лихорядку і довгенько перележав. Він ще за слабкий, щоб на Низ їхати, а в дома скучає. Так я прохав би вас, чи не можна б знайти для нього якої праці?

Сарпанка придивлявся уважно до Олексія, начеб хотів відгадати, яка в нього душа.

— Людей з високою освітою, нам багато треба... Без діла тут сидіти не будеш... та

ми ще про це поміркуємо, а поки що нам пора перекусити...

Серпанчиха поставила зараз на столі перекуску, і стала припрошувати гостей. За хвилину ввійшла у світлицю Катруся. Олексій задивився на неї, мов на образок. Справді було на що подивитись: струнка, не високого росту, з рум'яним личком та чорним волоссям.

Вона поцілувала Чорноту в руку на привітання, а на Олексія глянула темносиніми, мов ягода терену, очима, та зараз спаленіла і понизила очі. Олексій почервонів теж.

— Здорова була, Катрусю! колиж на весілля проситимеш? — каже Чорнота.

— Її ще час — каже мама — їй лише що на сімнадцятий пішло.

— Говоріть здорові, пані-матко. Мені це не новина, що кожда мама так говорить, одмовляється, а як гарний жених трапиться, то й дівування минеться, і рушники знайдуться мов з неба впали...

— Ні, сотнику, — каже Серпанка — таки тепер не пора... Ти знаєш у якому ми тепер живемо, та хто зна, як воно ще може бути... Та чого ми таку балачку завели, начеб вже сватів приймали. Ми краще випиймо по чарці, та закусім, чим Бог дав.

Частували гостей та заговорили про втечу Хмельницького...

— Проворний та хитрий, мов ласиця той Онацький — каже Серпанка — як він того Чаплинського одурив... Йому здається, що Богданові справді нечиста сила помагала...

— Дурня неважко одурити — каже Чорнота. То наше шастя, що Чаплинський

сотенний дурень. Коли б так при його звір-
скости був ще й розум, то він накоїв би нам
більшого лиха. Та мені здається, що він не
такий дурний, щоб у ці небелиці повірив, а
лише тому, що дав убраться в шори, тепер
соромиться доходити правди... А що він тепер?
Я вже давно тут не був.

— Говорять, каже Серпанка, — що дуже
боїться помсти Хмельницького, і варту у себе
при дверях ставить, дуже змарнів і спати не
може. Це говорив мені Онацький, котрий ча-
сом у вечері до мене забіжить на хвилинку.

— А Онацького не чіпалися?

— Куди пак! Зразу хотіли покарати ката,
що буцімто він був у змові. Та потім справу
замяли. А Онацького не чіпали, бо він багато
дечого знає...

— Хмеля вони таки бояться, бо кажуть,
що він під королівською ласкою ходить. Але
нема того злого, щоб на добре не вийшло.
Про Богдана ходять різні казки, народ вірить,
що він характерник-певмірака, і він оден може
піднести руку на панів. А як він на панів стане,
то увесь народ за ним піде. Як би не те, що
Хмельницький був арештований, що він не-
виясненим способом визволився з найпевні-
щої камери, був би й на далі остав звичайним
козаком, і про його кривду були б вже люди
забули...

Корнієнко лише одним вухом слухав, бо
вся його увага була при Катрусі, хоч не мав
відваги на неї дивитись. Він досі дівчат не
знав. Виростав змалку вдома серед злидених
обставин під кормигю лютого князя, потому

в бурсі та в школі немав до цього нагоди. Тепер душа його, розніжена важкою недугою, стрінула чудо-дівчину, летіла до неї, мов нетля до світла...

Чорнота встав, подякував за гостину і збірався відходити. Олексій хотів іти теж, та Серпанка його задержав.

— Пан сотник відїзжає, і я не маю права його задержати, але у тебе, юначе, нема роботи, то чому ж не хочеш у нас пообідати?

— Няня буде мене з обідом ждати — випрошувався Олексій.

— Нічого, — каже Серпанка — сьогодні пообідаєш двічі. Тільки ти вибач, що тебе оставлю між жіноцтвом, бо в мене пильна робота в майстерні.

Олексій того налякався. Про що йому з жінками балакати? І без того, хоч при людях, він не знає, на яку ступити, і мовчить, наче б води в рот набрав, і їда не йде йому в смак...

— Коли мені дозволите, батьку, то й я піду з вами в майстерню. Це для мене цікаве, бо мій покійний батько теж майстер був і сам собі все робив.

— Може й колеса вмів робити?

— Робив вози й колеса, а я як приїхав зі школи до дому, то помагав йому

— Ну, так добре, ходімо в майстерню.

Чорнота попрощався й пішов, а Олексій з Серпанком пішли у майстерню. Олексій хотів зараз роздягтися і взятись за вісник, але Серпанка не дав йому.

— Твоя хворість не дозволяє тобі працювати. І одежі шкода, бо вона не до того. От сядь тут, та дивися, як ми робимо, а потім подумаємо...

Та Олексій не сів, а ходив по усюдах, та придивлявся. Умить рішився, що кожної днини буде сюди приходити до роботи, і не буде даремно у няні хліба їсти. У цій майстерні не багато було такого, чого би він у свого батька не бачив.

Придивляючись до всього, він і не стямився, як прийшов полудень. Старший челядник вдарив довбенькою по дошці. Робота відразу зупинилась. Робітники знімали фартухи, отріпували тріски з одежі, і пішли гуртом у кухню.

Олексій хотів теж відходити, та старий його задержав.

— А хіба ж тебе, юначе, два рази просять? Не пущу, та й годі.

Нічого було робити. Ним запанувало дивне почування: і кортіло його, тягло зайти та поглянути на дівчину, а чогось соромився, боявся. Йому здавалось, що всі знають стан його душі, і посміються над ним.

Його повели тепер вже не в стітлицю, де був перше, а в іншу кімнату більшу, де вже було все до обіду приладжене.

Посідали всі за стіл, і тепер Олексій мав нагоду побачити, яка у Серпанки сім'я. Поприходили сини з жінками, і цілий кагал дітей більших і менших. Серпанчиха сіла за столом, а Катруся з братовими і служанкою послуговали. Старий протговорив молитву і

взялися їсти. Серпанки жилились невибагливо але достатно. Олексівві дуже подобався цей старий патріархальний порядок, який тут був. Усі дивились на старого, і дуже стримно відзивалися. Олексія все тягло дивитися на Катрусю, та не смів очей на неї підвести. А скільки разів вона підносила йому страву, то соромився і червонів. Їда не йшла йому в смак, начеб давився тим, що йому подавали, а під серцем було йому чогось млісно.

Нарешті обід скінчився, повставали, помолились, і подякувавши, стали розходитись. Олексій поспішив до дому, бо там няня його з обідом чекав. Серпанки просили не гордувати, та заходити до них частіще.

Як опинився на вулиці, почував себе, наче б із холодної води вискочив.

„Що зо мною сьогодні робиться? Чого я так бентежився, мов школяр, що не навчився завданого. Хиба я дівчини не бачив, чи що? Ой, не зараз я туди піду! Вони певне помітили, як я по дурному поводився... ще подумують, що я за дівчиною бігаю... Треба мені цього, як діри в мості. Хто зна, куди ще мене доля кине?... Я зразу гадав, що там знайду працю, тому я і в майстерню пішов. Та до чого я здався? Що иншого було затесати батькові кілок, або перерізати пилкою, а що инше цілий день важко працювати. Знаю, що за годину охляну, бо мою силу хвороба ізжерла. Тільки посміються з такого робітника. На що мені було чванькуватись, що я таку роботу вмю?... От нераз чоловік, не подумавши гаразд, щось таке хляпне язиком, що потім

соромитися треба. Ні, я туди більше ніколи не піду...”

Няня ждала на нього з обідом. Як станув на порозі, вона каже:

— Що з тобою дитино? Блукаєш кудись, тай на обід забув, чи яка пригода в місті не притрапилась, тепер о біду не тяжко...

— Я вже обідав няню, у Серпанків. Насилу мене задержали, вибачайте...

— Нічого мені на тебе сердитись, та шкода моїх вареників з сиром, геть повисохали тай понівечились.

Вона принесла їх з кукні й поставила на столі. Олексій аж тепер помітив, що він голодний, і уплітав вареники зі смаком.

— Щось не дуже ти поживився у гостях. Не ходи туди більше обідати, бо з голоду помреш... З Катрусиних очей ситий не будеш, — сказала няня всміхаючись.

Олексій спаленів на обличчі.

— Передімною не сховавсь, я знаю, чого ти так довго засидівся...

— Ні, няню, я задививсь там на порядки в майстерні, бо це мене цікавить, і дуже подобається.

— От не говори! Не Серпанкові колеса там тебе задержали, а чорні брови, та карі очі дівочі...

— Та що ви, няню, вигадуйте?... далєбі втечу з хати...

А стара засміялася вголос:

— От ти й признався. Ну, та це нічого. Я бачу, яка твоя молода душа чиста та не-

винна... Чого тобі червоніти, та соромитись? Ти молодий, такий у тебе час. Та Богові дякувати, що на таке потрапив, а не яке ледащо, зводницю. То золото, не дівчина. Чесного роду, а до того старий Серпанка дук на весь Чигирин. Та ти цим не турбуйся. Коли б не хотів тебе через своє богацтво, то вже Богданко за тобою промовить, а йому в Чигирині ніхто не одмовиться...

— Няню, перестаньте, бо далєбі втечу... Ви так говорите, наче б мені вже пора женитись, а я лише що зо школи вийшов. Я худобахолок, а вона богачка. Поки мені буде можна женитись, то вона давно замужем буде.

— Обов ви молоді, той підіждати можна. А наше лихоліття чейже не довго триватиме. Прийде на них, кровопійців, кара Божа, ой, прийде певне. Мов серце віщує, я того певна. А це все зробить мій Богданко, мій ськіл ясний, мься люба дитина... Я його виняньчила, вигодувала, він мені наче рідній, відколи мій готубчик-анголятко Сверид пішов до Бога. Не даром я його плекала, благословила, хресуила, від вроків, та від подуву лихого вітру берегла, та в святої Покрови доброї долі для нього молила... І от моя молитва принята, і з цього мацінького Богданочка вийшов козак славний на всю Україну. Він ще вище піде, він визволить український народ з під ляцької, панської кормиги...

Олексій рад був, що стара заговорила про що друге, бо попередня мова, наче б його крапивою по лиці пекла. Цеж справді все пусте, та недоладне, не випадє в такий час завертати собі голови любощами. Він навіть

не чув, який у неї голос. Увесь час ні словом не заговорила. От коли б тільки трішки подужав, причіпиться Чорноти тай поїде з ним на Січ, а як буде при Хмельницьким, то все забудеться. До Серпанків таки не треба ходити, що б собі Бог зна, чого не подумали... ет! пусте...

Та хоч як уговорював себе, що це пусте, нагадував собі хвое сирітство, бездомність, утечу від пана, котрий може його ще своєю довгою рукою досягти, і не вратувало б його навіть те, що став зятем Серпанки. Пани знають себе добре, і Конецпольський не odmовить Яремі піймати його підданця і відставити на мотузку, куди скажуть. Треба з відсіля буде втікати далі і позатирати за собою сліди, бо й тут небезпечно.

І такі міркування не могли відігнати любої думки про Катрусю Серпанківну. „Чого мене тепер як раз ця клята лихорядка вчепилась, а то був би поїхав на Січ і Катрусі не побачив і не знав.“

По обіді пішов у свою кімнатку, узяв книжку, яка попалась під руки, і став листувати. Та нічого не чіпалось його голови. Звернув увагу на віщування Горпини, що до Хмельницького. Як воно справді було б гарно, коли б так Хмельницький підняв повстання проти панів, якби так увесь український народ піднявся до орлиного лету, та прогнав панів за десяту межу, як говорив Чорнота... Тоді б гарно жилося православному народові на великій просторій Україні — без пана і хлопа...

Узявся знову за листування книжки, та за кожним рядком показувала Катруся своє гар-

не личко, достоту таке, як його сьогодні бачив.. А може це гріх, що він про неї думав? Чогож? Вона цього не знає, а йому так любо про це думати,.. і бачити її в своїй уяві такою, як вона справді є.. Покинув книжку й пішов пройтися по городі. Та й тут ті самі думки, ті самі привиди. Побачив квітку. Таку саму бачив нині у косах Катрусі. Він зірвав квітку і став її цілувати.

„Пек та осина! Наврочили мене, чи яким зіллям зачарували? Та це либонь лиш сьогодні так, а завтра минеться.. А може то Чорнота навмисне мене там завабив? Козаки химерні та збиточні бувають.. Та раз штука вдасться, а я ні завтра ані послі завтра там не піду“.

Легко було сказати: не піду... можна й забожитися. Треба би ще себе на ланцюг припняти, або на замок замкнути. Чорноброва Катруся, хоч вона того не знала, закинула на серденько молодого юнака невидимий арканець. Чим більше хотів його розсилити, тим більше замотувався з руками, ногами, головою, цілою душею.

Ще кілька днів держав себе Олексій добре, мов коня за поводи, навіть не виходив з дому нікуди. Позбірив усі книжки, які знайшов в хаті і обложився ними, мов рабін. Та не міг себе присилувати, щоб розуміти те, що читав. Так само не бралась його їда, і сон кудись відбіг. Видно, як силувався, щоб додержати постанови: не піду. Замість поправлятися по хворобі, він з дня на день більше марнів.

Помітила це Горпина, і раз так каже:

— Щось дитино не так з тобою, як треба, замість поправлятися, ти марнієш...

— Я, няню, почуваю себе добре, лиш... лиш не їсться й не спиться. Мене либонь наврочено, порадь мені на це, няню...

— Я не відьма, щоб з такої недуги тебе лікувати. Це було б гріхом проти Божої волі. Чому ти не хочеш зайти до Серпанків? Там тобі на твою недугу ліку шукати...

— Колиж бо я, няню, вирішив собі, що туди ніколи не піду...

— Не добре ти вирішив, сину. Перш усього, це противне Божій волі. Коли твоє серце до Катрусі пробудилось, то така воля Божа, що ви обов'язково для себе призначені. Ти на дармо мучишся, бо таки не видержиш і підеш. Чого ж мучити себе? Йди ще сьогодні.

Олексій спаленів мов рак.

— Мені, няню, справді від якогось часу щось сталося, чого я не розумію. Я бачу, що я не той став, що перше був. Мене навідає якась туга, я би кудись йшов, полетів, хоч і не знаю куди, і знаю, що там не знайшов би того, за чим мені тужно. Мене огортає сум, Чорні хмари навідають мою душу, мов восени галич заоране поле,... і не можу собі ні місця знайти, ні ради.

— Я знаю це, моя дитино. У тебе ніжна душа, дівоча. Твій час на тебе прийшов. Таке саме буває з нашою сестрою. Тільки що дівчатам гірше. Вони, сердешні, мусять ждати, а самим не можна.

— Що це таке, няню? Зо мною ще такого не бувало.

— Кажу, що вже тепер твій час прийшов. Піди до Серпанків, то певне тобі полегчає. Коли тебе ще й запрошували, так піди ще нині

* * *

Того дня, як Олексій у Серпанків обідав, каже Серпанка ввечері до жінки :

— Як він тобі здається, цей Богданів похресник?

— Несміливий, мов школяр, не хотів слова промовити.

— А за кожним словом червоніє, мов дівчина, особливо коли Катруся до нього наближалася.

— Ти гадаєш...?

— Певно, що гадаю. Не дармо сотник про весілля закидав. Той Олексій ще дуже зелене хлопя, ніким не доторкана квітка. Я таких люблю, і такого бажав би собі зятя для Катрусі...

— Що ти говориш, а хто ж він?

— Він лише що скінчив Академію, але з нього може вийти великий чоловігга. А ти не забувай, що Богдан ним опікується. Вчених людей треба нам буде багато.

— Та покищо він таки ще нічого не має...

— А хйба Катруся зараз мусить віддаватися? Сама кажеш, що вона ще дитина, а Олексієві не буде більш як 21 рік.

— Розлюбить дівчину, а потім покине...

— Ні, Ганно він не з таких. Такий молодик, що за кожним словом паленіє, мов дівчина, коли раз полюбить, то вірним буде до смерти. А коли полюбить, то буде йти прямою дорогою, і буде соромитись робити

нечесне діло, саме тому, що любить. У нього ніжна дівоча душа. Козак з нього либонь не вийде, та хябаж усі лицарями мусять бути? Але... може я й помиляюсь. Поживем, побачимо. Він сюди частіще заходитиме, то придивимось краще до нього.

— Я би не хотіла, щоб він нашу дитину розлюбив...

— Усе в божих руках. Коли так нашій дитині судилось, то так цьому й бути. Коли б до неї який ледар сватався, і я про це знав, то б його прогнав палицею, але такого гарного хлопця, то годі. Ти подумай, що ми прогнівили би Богдана і Чорноту, що ми їх людину до хати не прийняли, а я цього не хочу. Ми одnodумці, і всі до одного прямуємо. Вони мої приятелі, і ледаря певно би мені до хати не приводили, знаючи, що в мене молода дівчина. У нас тепер наладжуються великі діла та зміни. Козацтво гуртується, підносить голову. Сам король того хоче, щоб козаки приборкали шляхту. Король Хмельницьк го до себе на покої кличе, та грамоти йому пише. Ти того всього не знаєш, але мені є можна Хмельницького обиджати.

— Дай, Боже, щоб хоч наші діти кращої долі діждалися...

— Так буде певне, тоді Олексій піде високо, а за ним — і наша Катруся.

* * *

Катруся теж часто про Олексія думала. Зразу, як поглянула на його змарніле лице, і довідалась, що він втікав від пана, а потім тяжко занедужав, вона його жаліла. От як їй

гарно жазегься у батенька й неньки, він сирота бездомний, втікач, та ще й ховатись му- сить перед гончими, що б його не піймали, та не покарали люто. Вона те чула від по- други Насті, що все підслухала, як сотник го- ворив. Понад ці слочування його лихій долі, вона не почувала більше нічого. То ще була дитина.

Серпанки сподівались Олексія другого дня, та він не приходив п'ять днів. Може знову занедужав?

Катруся догадувалася того самого, а хо- тіла знати на певне. Сказала це у великій тайні своїй подрузі Насті, і післала її розві- дати. Та про те не може ніхто знати, лише вони самі. Настя зайшла до Горпини того са- мого дня, коли няня з Олексієм про Катрусю розмовляла.

Настя привіталася з Горпинсю, та тільки хотіла спитати про Олексія, як він сам зя- вився. Пізнав її й спаленів.

— Здорові у вас всі, Настусю? спитав Олексій.

— Слава Богу, усі здорові, та вони бу- ли б раді, коли б ви самі зайшли їх про це поспитати. — Вона хитро всміхнулася...

Посиділа ще хвилинку, вигадала якусь зачіпку тай пішла.

— Тобі треба, Олексію, туди піти, — каже Горпина.

— Чи вона що говорила?

— Нічого не казала, але й сліпий побачив би, що її хтось післав розвідати, що з тобою? А ти не ходив туди п'ять днів. Та сьогодні не ялось тобі йти, так через політику. Завтра

неділя, будеш в церкві, стрінеш Серпанків а вони певне тебе запросять обідати. Я вже не буду тебе з обідом ждати. А там не соромись, мов дівчина, а покажи себе козаком, а то будуть кури з тебе сміятися.

V.

Щасливі дні.

Усе так склалося, як говорила Горпина. Олексій був у церкві, співав на крилосі, прочитав апостола. Його дзвінкий голос усім подобався. Міщане дивилися на нього й перешіптувалися, що то хрещаник пана Хмельницького, що приїхав до хрестного батька з Київа з школи на відпочинок. Кидала у крилос свої погляди й Катруся, хоч як того не хотіла, і силкувалась не відривати очей від образів... Та коли його гарний голос вибивавсь понад другі голоси, вона не видержала, що б не поглянуть. Аж їй совісно стало за таку неувагу в церкві. Це ж гріх, і треба буде з цього сповідатися пан-отцеві, а такі гріхи страх соромно говорити.

На Олексія поглядав і старий Серпанка, та коли проспівали: „Буде Імя Господнє благословенно“... він передав свою свічку товарищеві, і вийшов перед церкву, що б з Олексієм не розминутися. Люде виходили з церкви, вклонялися Серпанці, а він вітався з усіми. Надійшов Олексій і привітався.

— Подождімо тут, поки наше жіноцтво не вийде...

Надійшла Серпанчиха з невістками й дочкою.

— Чого ви згорділи, що про нас забули?

— Вибачте, пані-матко, я таки ще невдужаю, і ноги ще не певні.

— Ну, ходімо вже — каже Серпанка — обідати пора.

Олексій для політики хотів попращатися, та Серпанка не пустив.

— Не годиться так, юначе, обіцяв тай не прийшов, а тепер не пустимо.

Олексій поглянув на Катрусю. Вона зачервонілася й промовила ледве чутно:

— Дуже просимо, будемо гостеві раді.

Тепер вже не випадало відмовлятися. Пішли всі додому. Жіноцтво йшло попереду. Олексій йшов поруч з Серпанкою.

— За пана сотника нічого не чували? запитав Олексій.

— Не турбуйсь, між низовим товариством він безпечний, а де він саме зараз, того ніхто не знав. Коли б тільки не давав за довго ждати на себе. Тоді привітаємо його в Чигирині не як сотника, або генерального писаря, а як самого гетьмана. Тоді то пан староста з Чаплинським, з панами, з ксьондзами та жидовою втікати будуть. А поки що, треба нам сидіти тихо і прислухатися, коли покличуть.

Вони говорили так зтиха, що ніхто цього не міг почути.

— Звідкіля такі вісти прийшли, та чи то певне?

— Того я не смію сказати, але вони такі певні, як Бог на небі.

Поки прийшли додому, то жінки вже були на місці і приладжували обід.

Посідали за стіл. Олексія посадили поруч господаря. Катруся з Настею прислугували.

Нині Олексій був трохи сміливіший, хоч все ще червонів, коли Катруся його припрошувала.

— Повеселив ти, юначе, сьогодні наше серце твоїм гарним співом. Тож бо ти співака неаби який.

— У мене тепер трохи звівся голос. Коли я втікав з Лубнів, то перемок, та простудився, від цього горло боліло, ну, а опісля я перележав на пропасницю, а це все для голосу дуже нездорове.

— Подужавш, то й голос поправиться, а ми таки тебе запросимо по обіді заспівати нам що небудь.

— Дуже просимо, обізвалась Катруся, і вклонилась.

— Чому ні, я не одмовляюсь. Люблю співати й сам для себе тоді, як ніхто не слухав, а ще більше тоді, коли є такі, що люблять слухати. Коли б так ще бандура була... Я свою оставив в Києві.

— Є у мене в коморі бандура, гевсрив весело Серпанка — хоч давно я до неї не дивився, і не знаю, яка вона? Буде тому либонь чотири роки, як впросився до мене ночувати якийсь сліпий старий бандурист. Я його прийняв, та він сердега вмірати до мене прийшов. Похоронив я його по християнськи. Греші, які при ньому були, віддав я на старців, а бандуру лишив у себе на спомин. А ну, Степане, ось тобі ключ від комори, принеси бандуру, вона висить на кілочку на задній стіні

Покінчили обідати й попивали медом. Степан приніс бандуру, а Катруся обтирала з неї порох. Помолились і повставали від стола. Жінки прибірали, а Олексій строїв бандуру.

Коли метушня в хаті стихла, Олексій вдарив по струнах і заспівав, думу про бурю на Чорному морі. Він її добре вивчив і любив її тому, що він сам теж Олексій попович. Усі слухали захоплені. Челядь зібралася в сінях, поприходили й сусіди, цілий двір заповнився. Було тихо мов у церкві, а в цій тиші лунав дзвінкий гомос київського спудея. За цею думою пішла друга й третя. Було й таке, що люди нишком втирали сльози. Такого кобзаря тут ще не було, бо Олексій неаби який співака, і знав орудувати своїм голосом, а до того підбрати на струнах супровід... Із тих струн під його пальцями греміли громи, ревіло море бурєю, чути було мушкетні стріли, стогін ранених і вміраючих. А в його голосі чути було голосіння матері за сином, тихий плач дівчини за козаком, сестри за братом. Олексій показав себе мистцем. Сам захоплювався своїм співом і грою, забув про увесь світ, нікого не бачив, хибі ті картани, які в пісні виспівував. Люде слухали, мов зачаровані. Перестав, обтер рясний піт з чола, а Серпанка підсунув йому кухоль меду. Усі стали йому дякувати. Був дуже радий. Тепер знову став грати, та вже не такої. Заграв дрібненько, а при тім приспівував веселих пісеньок. І відразу все перемінилося. Лиця слухачів, які лише що слідкували у своїй уяві за бідними невольни-

ками, відразу прояснились. Молодь не втерпіла. Зразу дехто притупцював ногою, а далі зібрались парами й пішли у танець. Старий Серпанка плескав в долоні до такту.

— Перестань, юначе, бо далєбі не вдержу і назіриєядки піду... говорив розвеселений Серпанка.

Але Олексій не переставав, хоч рука омлівала. Пальці бігали по струнах, мов несамовиті. В хаті, в сінях, на дворі все танцювало та вигукувало. Катруся, Настя та їх подруги танцювали з парубками й челядниками. Все веселилось, раділо. Народня музика завлєділа душею українського народу... Олексій грав, поки рука не охляла зовсім. Всі дякували і гукали:

— Спасибі, козаче, що повеселив душу...

Тепер приступила до нього Катруся. Вона була схвильована танком, щєки аж горіли, а груди піднімались високо, мов морські хвилі.

— Спасибі, козаче Олексію, я ще ніколи так весело не танцювала, як сьогодні..! А твій голос... Господи!

Олексій не міг з неї очей звести.

— Який же мій голос, панночко?

— Такий гарний, що слухаєш, і не наслухаєшся...

Від цього признання зробилось Олексієві так любо на серці, що й висказати годі. Навіть тоді, як в Академії похвалив його о. ректор при всьх на екзаменті, не було йому так любо на серці, як зараз.

— Заграєте нам ще — питає хтось з гурту — чи годі...?

— Годі, люде добрі, каже Олексій. Давно не грав, рука відвикла, та тепер так знемігся наче б ціпом молотив. Ще дасть Бог не одну неділю матимемо.

— Так спасибі! Прощавайте! Ходімо, люде до дому...

Народ порозходився. Дівчата підмели долівку. Олексій остався ще.

— Сховайте, батьку, бандуру до другого разу, каже Олексій.

— На що ховати, на що вона мені? Возьми собі, та часом повеселись на самоті.

— Врадували ви мене, батьку, отсим дарунком, спасибі. Справді, не раз така нудьга береться, що нема сили, що б за яку небудь роботу взятися, та отця товаришка певне мене розважить та повеселить.

Олексій поміркував, що засидівся задовго. Став пращатися.

— Олексію, каже Серпанка — не забувай нас, і не жди, щоб тебе аж арканом тягти, заходь до нас як до своїх, коли лише душа забажа.

— Певне, що зайду, спасибі, що запросили, тай не цурайтесь мене бездомного сироти.

— Та який ти бездомний! Вмер батько, царство йому небесне, бо так Богові подобалось. Усі батьки мусять колись вмірати. Перед тобою світ, бо ти вчена людина. Наша Україна велика й знайдеться для тебе добре місце. Та ще у тебе такий славний опікун...

Олексій взяв бандуру, і попрощався, шукав Катрусі, та її не було в хаті. Вона ждала його на ганку.

— Та коли б ти, козаче, був хоч дещо потанцював з нами, а то грав, тай грав, аж рука омлівала, але не було кому тебе виручити. Другим разом, то попрошу тата, щоб музик прикликав, тоді й ти потанцюєш...

— Ні, панночко, я ще не можу... хворість зіла мою силу, і підкосила мені ноги. Я ще дуже задихаюсь, як швидко ходжу...

— Не називай мене панночкою, бо я не панського роду, зви мене так по просту Катрусєю, бо так мене всі в місті кличуть... Та скажи мені, де ти так гарно на бандурі грати навчився? Тато казали, що ти в Києві вчився... хибаж у тій великій школі й на бандурі вчать грати?

— Не в школі, а таки в городі. Там є до цього окремі вчителі, а решту треба самому довчитися...

— А співати?

— Співати, то вже вчать і в школі, у кого є добрий голос. Там співають спудеї Академії в Софійському соборі, у нашій брацькій церкві св. Михайла, у Лаврі, і де лише треба звеличати богослуження... Там співають по нотах, і до цього є окремі вчителі... А ти, Катрусю співавш теж?

— Деколи співаю, як є охота, та не все...

— А сьогодні є охота?

— Я люблю співати у нашому садочку. Там росте розлога калина, і я її дуже люблю...

— Так ходімо під цю калину, я дуже люблю слухати.

Катруся не знала, що їй робити? Вона

понирила очі й перебірала пальцями мережний рубень хвартушини. Потім скочила з рундука і пішла в садочок.

-- А мені можна піти? питає Олексій.

— Ні, ти останься тут. Я не можу співати, як хто на мене дивиться...

— І соловейко так робить — каже Олексій — коли співав, то ховається поміж листочки.

Він присів на рундуку і слухав. За хвилину почув ніжний дівочий голосок з під калин:

„Гей, у лузі червона калина похилилася...“

Олексій не видержав. Зайшов потиху з другого боку калини, і вдарив по струнах під голос дівчини.

Та вона перестала співати...

— Катрусю, не пересгавай, я їй Богу не дивлюся на тебе.

Тоді вона співала далі, а Олексій, граючи на бандурі, став уміло підтягати. З того вийшов милозвучний двоспів, що й Катрусі подобався.

Тоді Олексій сам заспівав:

„Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млиновеє коло
Ой вийди, вийди, серце дівчино,
Та промов до мене слово...“

А на те Катрусю зараз відспівала:

Ой, рада би я та і вийти,
З тобою говорити,
Та гудять, гудять лихіі люде,
Хотять же нас розлучити.

Потім співали одну пісню по другій, і показалося, що Катрусю багато їх знала.

— Ти мене замориш, козаче. Я хотіла

заспівати такої пісеньки, як і ти ще не знавш а воно виходить, що хіба нема такої пісеньки на Україні, якої б ти не знав...

— Я багато пісень знаю, та не знаю, чи є на всій Україні така дівчина, що б краще за тебе співала.

Олексій розгорнув вітки калини, і став перед дівчиною. Вона підвела очі і перший раз їх погляди стрінулися. Стояли так довшу хвилю, дивлячись на себе, не промовивши слова. За них говорили їх очі. Одне одному дивилось на саме дно молодого серця і запрошувало до себе, бо ні в однім ні в другім любов ще не гостювала. Олексій взяв дівчину за руку. У їхніх серцях йшла важка переміна. Пробудилась перший раз любов, котрої ні одне ні друге досі не знало.

— Катрусю, Катрусю! — кликала мама крізь вікно.

Обое стрепенулися, мов з довгого солодкого сну прокинулись. Дівчина побігла в хату, а Олексій стояв ще довго на тій самім місці. Потім потер чоло руксю і пішов додому.

Був дуже веселий, та що б довести Горпині причину своєї радості, показав бандуру, котру подарував йому старий Серпанка. Та Горпина вгадала, що не бандурою він так втішився. Видно, що радо його лриймали, коли так довго забарився.

— А ну, заграй мені, синку, я дуже це люблю, та заспівай дещо, та сумного, бо тепер гріх був би веселої співати, та веселитися коли довкруги нас таке горе та страждання...

Не раз співав мені Богдан... Не знать, де він тепер є, і що з ним робиться?

І як Олексій грав сумної про людське горе, няня слухала і хитала головою, а згодом і плакати стала.

Олексій поклав бандуру на столі.

— Не буду я більше вам, няню, грати, коли ви плачете. Не плачте, плачем горя не переміниш, ані в сльозах не втопиш...

— Ні, синку, воно не так. Від плачу на серці полегшає. Сам колись це пізнаєш, як до літ прийдеш. Лиш треба плакати не на очах людей, а так в кутку, що б ніхто того не бачив, а то лихі люде замість жалувати, посміються.

— Там так весело було сьогодні... Прийшли ми з церкви, пообідали. Я грав тай співав, а потім зійшовся повний двір людей, і танцювали, а старий Серпанка в долоні плескав.

— Ти мені не говори! Не з того було тобі весело, що народ танцював, а старий в долоні плескав. Ти радий тим, що любу дівчину побачив, бо ти, серце мов, вже влюбився в неї... Боже благослови!

— Ніде правди діти, няню, але кращої дівчини я зроду не бачив, а який у неї голосок...

— Та чи лише голосок? А личко, а брови, а очі мов терен, а чорна коса, а гнучкий стан дівочий... Красуня! Та й не пуста дівчина, в страсі Божім вихована. Такі її батько та мама, увесь рід Серпанків такий... Їх поважав і Богдан, і Чорнота, і все козацтво. Кращої пари не найдеш...

— Тільки не знаю, чи Серпанки мене

схочуть... То дуки, а я княжий підданець.. Його довга рука може мене і туг досягти.

— Не бійся! Я прочуваю таке, що й Ярема буде з України втікати.

— Звідкіля, няню, ви таке знаєте?

— Звідкіля? від людей, хоч мені того ніхто не говорив, та я бачу моєю душею, що щось велике готується. Козацтво не спить, а ворухиться, народ готовий, та лише жде, коли дадуть знака. Будеш бувати у Серпанків, то придивишся добре, які туди люде заходять. Там бувають козаки, міщане, підпанки, та селяне. Гадаєш, що вони всі приходять вози купувати? От то бо й ковінька, що ляхам так здається, і не хочуть того спинити. Побачиш сам.

* * *

Те саме, що з Олексієм, діялось і з Катрусєю. Вона від того дня дуже змінилася. Ходила, мов сонна, та як лише хто скрипнув хвірткою, вона здригалась, та дивилася, хто прийшов. Бо вона сподівалась Олексія зараз другої днини від самого ранку. Старі це помітили зараз. Вона боялася, що б Олексій не ждав аж неділі.

Олексій справді не ждав неділі, і прийшов другої днини. Катруся дуже зраділа, і вийшла на рундук.

— Я гадала, козаче, що не прийдеш...

— А ти бажала собі, що б я не прийшов?

— Який бо ти... Я... ми гостеві дуже раді. А бандури не приніс?

— Хиба ж бандура краща мене? — дровичився Олексій...

— Я вже з тобою сьогодні хиба не зговорюся... Сам говорив вчора, що при бандурі краще співається... Та що я верзу... В буддень ніколи співати, бо робота є.

— Коли при роботі заспіваєш, то краще робиться... А коли я в роботі перепиняю, то я собі йду...

Катруся не знала, що на те казати, — що ні скаже, то він горі дном обертає. Вона зараз посумніла. Олексієві стало жаль дівчини, що так її вразив. Хотів це повернути в жарт, аж надійшов старий Серпанка:

— Здоров Олексію! Чого, Катрусю, гостя в хату не просиш?

— Та він вже й відходити хоче.

— Стривай! Ходи в хату, щось тобі цікавого скажу...

Як ввійшли в хату, Серпанка каже:

— Вчорашнє гуляння вже панам сіллю в очах. Говорив мені сьогодні Онацький, що це панам підозріле, чого до мене тільки людей учера зібралось? Чаплинський щось нюшить...

— На злодію шапка горить...

— Воно так, та мені треба обережним бути. Ніхто не знає, і не буде знати, які до мене люде заходять. Їм лише порошина в очі впадає, а околоту не бачать. Побачили людей... аж при танцю! Ах, які вони дурні! Тому то, Олексію, на другу неділю ми заспіваємо, та потанцюємо, та лише для себе.

— Чи є яка вістка від Хмельницького?

— Хиба те, що він безпечний. В неділю мав бути тут Чорнота.

Олексій вийшов в садок, і заспівав знову: „Ой зійди“... Відповідь вийшла з під калини, і Олексій туди попрямував.

— Я гадав Катрусю, що ти погнівалась на мене. Я далєбі жартував, вибач мені, вже такого ніколи не буде. Він взяв її за руку.

— Скажи мені, Катрусю, чого мене так сюди тягне?

Вона засміялась срібним голоском...

— Як тебе тягне, то заходь сюди... Тут всі тобі раді.

— Ну, добре, буду заходити, коли лиш зможу, але ти мені скажи: яка сила мене сюди тягне?

— Не знаю, козаче..., але ти мені скажи, чого ти мені все перед очима стоїш, хоч тебе тут не має, чого твій голос мені завше в ушах дзвенить?

— Я догадуюсь чому, та далєбі сказати не вмю...

— Я питала нашої Насті...

— І щож вона сказала?

— Не скажу... Катрусю понизила очі, і скубла листочок калини, і так стояли напроти себе, як ті діти, що ріжними мовами говорять, не можуть розмовитись, а однак себе добре розуміють.

— Катрусю...

— Що Олексію?

— Я без тебе жити не можу... ти... він взяв її за обидві руки — Катрусю, моя вдина... мій анголе... промов до мене слово.

Вона мовчала. Олексій обняв її рукою попід стан, і пригорнув до себе. Вона не оборонялась... чув биття її серця.

— Катрусю, шептав їй до вуха, — я люблю тебе більш життя, котре віддав би за тебе...

— Мій соколе ясний, моє сонце, Олексійчику любий...

Вони і не чулись, як Олексій став їй палко цілувати...

— Батеньки! — каже Катруся, як би так хто підглянув, пішла б про мене погана слава по місті... — вона відсунула Олексія від себе. і втікла у хату...

Олексій остав сам, і не знав, що з ним робиться. Катруся зникла, мов привид, але він чув на своїх губах палаюче личко дівчини. Вийшов з садку, і поплентався додому. Те, що здавалося йому таке далеке, недосяжне, показалося дійсністю. Катруся його любить. На спогад того він випрямився, і ступав як побідник, що увесь світ завоював.

Горпина глянула на нього, і зараз догадалася, що щось добре сталось.

— Няню, вона мене любить щиро, сердечно...

— Боже тобі благослови... От, коли б тут був Богдан, могла би зараз і засватати, і заручини відгуляти... Без Богдана ти нічого в старим не говори...

— Вони так радо мене приймають, і запрошують до себе в гості...

— Це друге діло. Від гостя до зятя далеко. Я від них нічого не довідаюсь, куди

мені... вони дуки, а я лиш слуга... На Богдана треба підіждати...

Така рада не йшла молодому закоханому хлопцеві в смак. Він би хотів чим швидше назвати прилюдно Катрусю своєю судженою. Хто його зна, коли Хмельницький вернеться? А може б так Чорноту попросити? Він тут в неділю буде... Коли якось соромно... Недавно з школи вийшов, від пана втік, ще не влизався гаразд по хворобі, та вже й сватати хочеться... А хибаж і перед Хмельницьким не буде так само соромно?

Нова турбота... З залюбленими все так буває...

А Катруся, як вирвалась з обіймів „ясного сокола“, побігла у свою кімнатку, і припала лицем до подушки. В неї личко пашіло, начеб жаром посипав. Вона чула на ньому палкі поцілунки любого козака. А серденько так тьохкало, так тріпалося, наче пташка, що в клітку попала.

Що вона зробила? Може то гріх, що вона дала себе обнімати та цілувати хлопцеві, котрий не був їй ні братом ні кривним? Коли б таке знала у котрої із своїх подруг, то певно вважала би це гріхом, якого треба б сповідатись перед пан-отцем. Ну, так правда. Олексій її поцілував, та що було їй робити? Кричати, щоб люде почули та рознесли про неї злу славу? Але вона його не поцілувала ні разу, хоч як її кортіло... Та він такий гарний мов мальований... Яке у нього гарне лице, які очі, яке у нього чорне волосся... Та про це думати, то таки справді гріх... Чи треба кому про це сказати? Може матусі?

Ні! Матуся налякалась би та сказала татові, а тато погнівалися б, та заборонили Олексієві приходити. Матуся не раз говорила їй, що не можна дівчині сходитися з хлопцями, не вірити ні їхнім словам, ні залицянням, а то можна себе осоромити, та душу погубити. Але комусь треба конче про це сказати, бо якби це осталося у неї тайною, то здається розсадило б її. Треба сказати Настусі. Вона певне не скаже нікому, та ще й скаже, чи то гріх чи ні? Вона вже сказала їй, як її серденько бється, а Настя говорила, що це любов... Треба їй ще сказати й те, що сьогодні сталося.

Катруся підвела голову від подушки, обтерла личко мокрим рушником, і вийшла шукати Настусі. Знайшла зараз.

— Настусю, голубко, зайти до мене на часок, щось тобі скажу.

Як зайшла в кімнатку, Катруся обняла свою подругу за шию, і стала її цілувати, а при тім нашіптувати в ухо. Настусине лице прояснювалося. Вона поцілувала в свою чергу Катруся, і стала плескати в долоні...

— От гарно, далєбі. Маєш, Катруся козака мов золото, кращого не знайдеш ні в Чигирині, ні в самому Києві.

— Ба, Настусю, але це гріх...

— Ха, ха, ха! Смійся з того. Хиба в цьому гріх, що він тебе поцілував, а ти його ні разу...

— Що ти, Настусю, говориш!

— Те, що чуєш... Я сповідалася раз перед пан-отцем, що з моїм Панасом цілувалася...

— А пан-отець що на те?

— Нічого. Зробив так кілька разів: угм, угм, ра кашлянув...

— Та може не дочув..

— Як не дочув! я говорила вираз ісінько: — я, кажу, маю такий гріх на душі, що цілувалась з парубком Панасом... А він тебе любить? — питає пан-отець. Ми любимося — кажу, ми собі присягли — кажу... Ну, каже пан-отець — коли любитеся, то цілуйтеся, і далі.

— Так і сказав: цілуйтеся далі?

— Так самісенько... Я би тебе не дурила.

Від цієї сповіді перед подругою Картусі полегчало на душі.

— Як тобі здається, Настусенько, чи сказати про це матусі?

— Не знаю, я не сказала, бо в мене матусі немає... Ти ще дещо подожди...

VI.

Розлука.

Від того дня заходив Олексій до Серпанків, хоч би на часок. Заходив у садок під калину, і там сгрічались на любов розмову. Та це не тривало довго. Настала осінь, облетіло з деревини листя, калина світила голим галуззям. Тоді Олексій заходив в хату, і мусів задоволитися тим, що дививсь на любов дівчину, а відходячи, перекинувсь кількома словечками.

Серпанки помітили це, і мати взяла Катрусю на сповідь.

Дівчина пригорнулась до материнного серця, і сказала все.

— Чи він сказав, що тебе сватати буде?

— Не то, що сказав, та ще й забожився. Говорив, що йому без мене життя не має.. Він каже, що старостів посилав би, та боїться, що б від багьків гарбуза не піймав, бо я багацька дитина, а він бідний сирота...

— Цього нема чого боятись. Він не має нічого, але він гарний хлопець і вчений, а коли любитесь, то ми тому не противні.

Картуся була з цеї розмови дуже рада, а коли переповіла це Олексієві, то той аж горів, щоб чим швидше старостів посилати, та лиш ждав Чорноти.

Як Чорнота зявився в Чигирині, Олексій розказав усе, і просив його за старосту.

Чорнота обняв його й каже:

— Слава Богові, що тобі так поталанило. Матимеш жіночку, якої псшукати, а що обоє любитесь, то і Боже благословення буде при вас. Тільки сватів не можна посилати, поки Хмельницький не зявиться. Без нього не можна.

Так само говорила й Горпина.

— Чого ти такий нетерпячка... Недавно, то й не думав, що так швидко діло виясниться, а тепер зараз і сватів слати...

— Ти обидив би Хмельницького, і з тої причини, я не міг би йти сватати без нього. Та чого так спішитися? Ви ще обоє дуже зелені, а до весілля ще не зараз. Подумай, який тепер час, і не про весілля нам думати.

— Та я про весілля ще не думаю, але я хотів би впевнитися заручинами.

— Синочку мій — каже Горпина — у нас на Україні нічого певного немає. От подумай, що Богдан звінчався з тою ляшкою, а прийшов такий Чаплинський, відбив її, і сам повінчався... І ніде правди не може найти... Ой! пани, пани, нелюди, кари на вас, кари небесної...

На тім і стало. Чорнота поїхав знову, і довго не вертався.

Минулось Різдво, м'ясиці, настав піст, а про Чорноту не було чути. Аж десь перед Великоднем з'явився, та такий якийсь виснажений, марний начеб по важкій хворобі.

— Чи не хворіли ви, батьку? — питає Олексій.

-- Не хворів, лиш знемігся, бо багато праці було. А як там твої сердечні справи стоять?

— Щож зробити... Мушу ждати повороту Богдана.

— Хиба це таке велике нещастя? Кращої дівчини не знайшов би. Признаюсь тобі, що як повів тебе перший раз до Серпанків, зараз собі про це подумав. Але тобі тепер ніяк женитися. Ти ще молодий, лише що скінчив школу, і нічого свого не маєш. Тобі треба ще поміж людей обтертися, та розуму набрати, а то будеш вічно телям на жіночому хлібі. Для козака це не пристойно. І сватати тепер не можна. Богдан заступав тобі батька, і ти би його дуже обидив. Я хочби й хотів сватом тобі бути, тепер не можу. Подивись на мене. Я тепер мандрівний крамар, хоч не споганив своєї козацької душі крамарським ділом. Коли я маю виступати сватом, то хиба у моїй рідній козацькій одежі: в кунтушу, сап'янцях та при шаблі, як

це козакові, лицареві пристоїть. А покажусь козаком, то мене зараз старостинські посіпаки піймають, і запроторять туди, де Хмельсидів. І в цю пору, як наша свята робота починається, мені зніме кат легенькою рукою голову... Та ще третя перешкода, чого я тобі не сказав. По наказу Хмельницького я маю тебе зараз перевести на Січ, бо там тебе робота жде...

Олексій аж задеревів... Він так нетерпеливо вижидав Чорноти, а воно ось що вийшло... Треба всі надії повісити на кілок, треба попрощатися з любою дівчиною, може й на завісиди, і мандрувати в незнаний світ. Але противитись волі свого добродія не можна.

— Колиж би нам їхати? — спитав і трохи не заплакав.

— Після завтра в досвіта.

— Воля Божа! Та я прошу вас, батьку, не відмовте, та запевніть мене у Серпанків, що Катруся моя буде...

— Це можна. Я поговорю з Серпанками. Та вони, як дадуть слсво, то можна на нього покладатися...

Зараз пішли до Серпанків, а на відході сказав Олексій няні, який приказ прийшов від Хмельницького. Горпина не сказала нічого. У неї приказ Богданів був святий, якому не можна противитися.

У Серпанків стрінув Олексій Катрусю в сінях, і коли Чорнота заходив в світлицю, Олексій каже до неї:

— Я мав би тобі щось на самоті сказати, Катрусю...

— Ходім у мою кімнатку — каже Ка-

труся. Вона помітила, що Олексівві щось негоже сталось, бо змінився на лиці, і був дуже схвилюваний.

У тій кімнатці був Олексій перший раз. Кімнатка міщанська, невибаглива. Вибілені стіни, та чисто вимитий поміст. Стояв тут стіл і лавка, та ліжка з мережаними подушками. На стіні оден образ св. Покрови, а під ним узориста мальована скриня з приданим Катрусі. Образ прикрашений мережаними рушниками, на вікні квітки в мищинах.

Олексій присів на лавці.

— От що, Катрусю, я хотів тобі сказати: Приїхав пан Чорнота. Ми собі того бажали, гадаючи, що нас посватає, а воно вийшло не так. Привіз мені приказ від пана Хмельницького, щоб негайно на Січ їхати...

Катруся заломила руки, і поблідла на виду.

— Ох, лишенько! — вона закрила лице долонями...

— І я кажу, що лишенько, та нічого мені робити, а то я сам себе гидився б... Він мій добродій, та й не для нього я працюватиму, а для України. Про це нічого говорити, мені треба одного, однісенького. Я хочу мати певність, що ти, серденько, останеш мені вірною до смерти, що не візьмеш назад даного мені слова, хоч би й князь тебе сватав...

— Не треба мені князя, мій козаче коханий, бо ти мій князь, ти мій сокіл ясний, мов сонце... Я твоя на віки, і нікого не хочу знати... Вона впала в обійми Олексія...

— Як хочеш, то ось тобі присягну перед образом Богородиці, що ніколи не перестану

тебе любити. Я що дня в своїх молитвах благатиму Бога за твою долю. Ти мусиш їхати. Служи вірно козацькому товариству, і вертайсь козаком. По тім ніхто не посміє сказати тобі, що ти княжий підданець, невольник. На Січ закоротка княжа рука... Бачиш, Олексію — каже, втираючи з лица сльозу, як воно гарно склалося. Ти боявся, що княжі гончі тебе тут досягнуть...

— Моя дівчино єдина, як ти гарно по козацьки говориш, аж серце радіє...

— Бо я з козацького роду, — каже Катруся випростувавшись — хоч мій батько міщанин ремісник... Як я буду радіти, як ти вернешся славним козаком, а всі казатимуть, що ти усе зробив, що від тебе козацька честь вимагала. Ідь, Олексівчку, з Богом святим... Про мене ти не турбуйся, я у батьків останусь. А коли б так судилося, щоб ти... поляг — тут її голос задріжав — то я в черниці піду, а другого любить не буду... Станьмо, мій соколе, ось тут перед образом, і присягнімо собі до смертну любов.

Катруся взяла його за руку, і підвела до ікони. Схрестили пальці, і вимовили врочисто: присягаю.

Обое повеселійшали і держачись за руки ввійшли у світлицю. Тут сидів Чорнота з Серпанкою та частувалися медом. Молодята прийшли до столу і Олексій промовив врочисто:

— Отце моя дівчина кохана, єдина...

— Якже це — каже мати — без сватання, без старостів? хибаж можна так старий батьківський звичай нехтувати?

— Нічого, пані-матко, каже Олексій — посватаємо потім, бо зараз кличе мене батько Хмельницький на Січ. Я хочу перед усім світом виявити, що ми з Катрусєю перед образом Божої Матери присягли собі вічну любов...

— Так! — сказала твердо Катруся — Олексій мій єдиний, і більше нікого не хочу я знати.

— От дівчина — каже Чорнота — таких люблю. Сватання, заручини, одгуляємо потім, на вільній Україні, де не буде ні жида ні пана, а тепер, батьку, й ти, пані-матко, поблагословіть молодят, та випиймо на їх здоровля по чарці...

— Дай Боже в добрий час — каже Серпанка — приступіть, діти, блище, а ти, жінко, сідай біля мене, хай їх поблагословимо.

Ганна, сідаючи, прослезилася. Йй, хоч як вона раділа щастям дитини, здавалося гріхом не придержуватись старого звичаю. Молоді склонилися під благословення. З черги благословив їх Чорнота теж.

— Ти, Олексію, служи вірно козацькому товариству, і своєму народові, а ти, Катрусю, останься йому вірною до смерти, бо він цього гідний.

На те все дивилась з другої кімнати Настя, і тепер вийшла.

— Хай і мов благословення буде з вами. Я щиро радію з вашого щастя... А звертаючись до Чорноти, каже:

— Пане сотнику, коли на Січ йдете, то будь ласка, взяти й мого Панаса...

— Чи він тобі брат? '

— Ні, це мій любий парубок. Я хочу, щоб і він послужив козацтву на славу, розуму набрався. Чому я не маю бути жінкою лицаря?

— Славна дівчина! Поклич його сюди...

— Хтож би то подумав, каже Серпанчиха хитаючи головою...

— Панас добрий, роботячий, і слухняний парубок. Мені без нього буде зле, але я не противлюся. Ви, козаки, лиш приходьте сюди, а тоді я зачиню мою робітню, і піду з челядю й синами... Мені військове діло не чуже...

— Коли Україна таких синів має то вона не пропаде — каже Чорнота.

Настя прикликала Панаса з майстерні.

— Ти їдеш завтра на Січ, — каже Настя.

— На Січ? та чого, хіба я не маю тут роботи? Мене майстер не пустить.

— Їде Олексій, поїдеш і ти, а як я маю вийти за тебе заміж, то лише за козака. Як вернешся, то будеш знова колеса робити.

Панас парубіка вищий усіх на півтори голови, плечистий, з руками мов довбеньки, увійшов в світлицю так, як робив в майстерні: в полотняному хвартусі. У волоссі було кілька трісок, сорочка на руках засукана вище ліктя.

Настя підвела його до столу.

— Поклонися пану сотникові, та проси, щоб тебе на Січ взяв.

Чорнота обкинув парубка поглядом. „Справді, козак велитень, таких найбільше дайте. На Січі треба колодіїв“.

— Щож, парубче, підеш на Січ?

Він оглянувся на Настю, вона притакнула головою.

— Як треба йти, то піду...

— Треба йти, небоже — каже Чорнота сміючись, — коли Настя так каже.

— Так, я йду... а коли? Треба в дорогу дещо приладити.

— Тим не турбуйсь — каже Настя — я приладжу, що треба.

Панас приступив до Серпанки і цілючи його в руку каже:

— Спасибі, вам пане майстер за хліб-сіль, та за добру науку і вам, пані матко, теж. А коли я інколи моїм нерозумом прогрішився, так вибачте мені, і поблагословіть на щасливу дорогу, та лихим словом не згадуйте...

Він поцілував обох по руках, і вклонився у пояс. Пішов в майстерню, надів свитину, і вернувся знову. Як зразу він показався Чорноті недотепним, так тепер сподобався.

— Як йти, так йти, але як вам, пане сстнику, треба ще кількох таких як я, то приведу ще кількох товаришів. Вони б мені того не простили, що я сам пішов, а їм нічого не сказав...

— Давай їх сюди, хоч би й цілу копицю...

— Копиці не буде, але який десяток буде певно... Панас вклонився, і вийшов.

— Зовсім не дурний парубок, — каже Чорнота.

— Не то, що не дурний, але побачите, який у його розум... Він лише на вигляд такий, що буцімто трох до купи зложити не вмів.

Того вечора сидів Олексій у Серпанків до пізної ночі, а другого дня прийшов рано, що б не втратити одної зайвої хвили бути біля Катрусі.

Няня Горпина виправляла Олексія в дорогу наче свою рідну дитину. Приладила білизну, знайшла ще оден пригосжий одяг Тиміша, приладила й харчів, і все повязала в клунок. Як Олексій по обіді забіг в хату, вона каже:

— Моя дитино люба, рада б я тебе задержати при собі якнайдовше, може й не побачуть мене твої очі на цім світі. Я знаю, куди тебе серце тягне... Та заспівай мені ще, та заграй, хай у останнє почую твій любий голосок...

Олексій вчинив її волю, а старенька то плакала, то веселилася. Вже над вечіром попрощався з нею. Забрав клунок і бандуру. Горпина поблагословила його святим образом на щасливу дорогу.

— От таке то на світі... тут був, а зараз його вже й не буде. А все через тих панів клятих, нелюдів, що б їм добра не було... Ой! кари на них, кари пошли, Господи!

Олексій оставсь того дня у Серпанків переночувати. Та йому й на думку не приходило лягати.

Панас привів з собою п'ятнадцять чигиринських юнаків. Деякі пішли з дому потай батьків. Вони дуже раділи, що йдуть на Січ. Там воля, рівність, братерство... Звідсіля світить сонце на всю Україну, і ogrіває зморожений злиднями, стомлений український народ.

Кожний з тих юнаків був гордий через те, на що зважився. Кожний бачив себе у своїй уяві лицарем на коні, з шаблею в руці. „А хиба ж ті, про котрих у думках співається, не були зразу такими самими, як я тепер?“

Чорнота оглядав кожного з окрема, і либонь, що всі подобались, бо нікому не

казав лишатися. Мав забрати звідсіля одного Корнієнка, а бере цілу чату. А того доконала одна дівчина.

Настя теж не спала. Вона сиділа на ослоні і важко думала.

— Ходи до мене, Настю, каже Чорнота. Вона встала, мов сонна, і підійшла до сотника.

— Бачиш дівчино, це твоя заслуга, що я замість одного, повезу сімнадцять. .

— Коли б можна, пане сотнику, я б і сама пішла...

— Не можна, доню, січовий закон не велить, але ти козир дівчина!

Олексій сидів при Катрусі. Держались за руки і тихо розмовляли.

По півночі перед першими півнями заїхало п'ять возів перед хату Серпанки. Серпанчиха приладила ще для всіх вечерю, а Серпанка поставив на столі барильце меду. Як вже мали виїздити, пішла Катруся у свою кімнатку, і винесла маленький хрестик на стяжечці.

— Це для тебе, мій козаче, — каже, і перевязала його на шиї Олексія. Славний хрестик! Його привіз на Україну єрусалимський патріярх, коли до покійного гетьмана Сагайдачного навідувався. Цей хрестик буде тебе охороняти від усякого лиха. У ньому велика сила, бережи його!

Потім таки на очах усіх обняла його й поцілувала на прощання.

— Прощавай, мій соколе ясний... хай тебе свята Покрова від усякого лиха береже... Потім приклала голівку до його грудей, і заплакала. Усім стояли сльози в'очах. Те саме робила Настя з Панасом. По тому прощалися всі.

— Годі, хлопці! Нам в дорогу пора, говорив Чорнота. Треба покористуватися ніччю. Дай, Боже, щоб незадовго і в день можна було їхати, не боячись напасти.

Посідали на вози, а Серпанка поблагословив їх образом.

— Щаслива дорога! Вертайтеся здорові, та з славою!

Чорнота присів на останньому возі.

Як минули крайню хату за містом, стрінули на дорозі якогось чоловіка.

— Ти, Максиме?

— Я.

— Сідай тут.

— Не вжеж аж пять возів?

— Так, цілий гурток пристав.

То був старий козарлюга, Максим Обух, що всюди з Чорнотою вештався. Поїхали не задержуючись серед темної ночі...

VII.

В дорозі на Січ.

Валка прямувала до лісу, що простягався на правому березі Тясмина. Ліс був розлогий і дуже густий. До дня ще далеко було. Зараз відправили вози до дому. Чорнота поговорив на самоті з Обухом, попрощався з хлопцями, і кудись пропав. Тепер повів їх Обух далі. Тут було ще багато снігу, і чути було морозну сирість. Йшли гусаком довгенько за Обухом, поки станули на прогалині. Зараз розвели багаття, бо таки добре померзли. Обух узяв з собою двох парубків, і пішов в гущавину. Натрапили посеред густої тернини,

дикої рож і малиннику скелю-камінь, порослу мохом. Обух обійшов боком і тут показав на непомітну дірку, в котру можна було влісти хибá повзучи. Паліз туди з парубками. Гуди вела довга шия до печери. Обух викресав вогню, і засвітив свічку. Печера була простора, а по боках йшли отвори до інших печер. Свічку дав подержати одному парубкові.

— Тільки до того місця не наближайся з світлом, бо там схований порох. Одна іскорка і ми пропали ні за цапову душу.

В одній просторій печері був цілий склад одежи та зброї. Вона була намазана салом. Обух вибірав зброю, передавав парубкові, і казав виносити на двір. Потім велів усім вийти.

— Я ще наберу пороху і куль, і вийду за вами. — Загасив свічку.

— Слухайте, хлопці, хто з вас не вмів мушкетом орудувати, то признавайся.

Але не признався ніхто.

Пороздавав зброю усім, і зараз помандрували далі прямуючи до річки. На дворі стало світати. Йшли берегом. Обух пристанув, і знову з кількома парубками пішов далі у комиш. Тут були байдаки, сховані в комишах на припоні. Зараз прикликали других.

— Сідайте, хлопці, в човни і пливіть за мною, лише не робіть галасу.

Річка назбирала багато води від весняних ровтопів, і човни летіли стрілою.

— Не знати, де тепер сотник Чорнота? спитав оден.

— Не будь цікавий, бо в пекло попадеш, а тепер мовчи.

Пливли так, поки річка точилася поміж лісами, а вже на просторому місці спинили човни в очеретах, і там їх поприпинали. Повиходили на беріг, і знову повів їх Обух в гущу.

— Тепер розведемо багаття, погріємось, поживимось і ляжемо спати, а вночі пливем далі...

Розставили чати і кріпко поснули на сухій траві. Під ніч попливли далі... І так робили щодня. Минули Кременчух, і запливли в Дніпро. І знову у день сиділи в комишах та лозах, а вночі пливли.

— А як ми через пороги переберемось? — спитав хтось.

— Вибачай, це не для вас дорога. Перейдемо берегом.

Найбільша трудність була перекрастися коло Кодака на правому березі Дніпра. Його поставили пани, щоб не перепускати втікачів на Запорожжя.

На остатньому постої задержались два дні. Обух вижидав чогось, і остерігав хлопців, що Кодака треба виминати дуже мудро, та хитро, бо коли б їх з Кодака помітили, так певне всі пропали би.

На третій день під вечір лягла велика, непрозора мрака. Того саме Обух дожидав. Смерком попускали човни на річку, і попливли півперек до другого берега. Крізь густу мраку видно було руде світло з Кодака. Тепер вже не було небезпеки, Обух перехрестився. Тепер пливли вже в день і вночі. Здалека чути було рев дніпрових порогів. Треба було оставити судна і йти пішки. Повиходили на берег і тут заночували.

Рано переглянув Обух харчі. їх було

вже небагато. Треба було поспішати, щоб не прийлось їсти трави, як говорив Обух.

Як вже відійшли чималий шматок дороги, Обух відразу спинився, і став прислухуватися. Згодом почули далекий тупіт коней. Обух приказав усім сховатися в траві, а сам поповз вперед на невеличкий курганець. Побачив далеко ватагу їздців, що прямували до Дніпра. Обух приповз до хлопців.

— Їде польська стежа прямо на нас... От чортові діти, куди їх занесло. Та це для нас добре, що коней добудемо, бо далі йти пішки буде нам не під силу, та й харчів не стане. Вважайте, що я вам кажу. Держіть в руках мушкети, і стріляйте аж тоді, як я стрілю перший. Я їх припущу на десять кроків, то не важко буде поцілити. Тільки стріляйте в їздців, а коней щадіть...

— Може то яка козацька ватага?

— Ти дурень, я добре бачу, що це драгуни.

А тимчасом ватага наближалась. Було чути, як говорили між собою. Їхній старшина, якийсь немолодий вже шляхтич, говорив:

— Тут відпочинемо та поживимось. Усю ніч ганялись та й невеликий з цього пожиток. Розсідлайте коней, розведіть вогонь, та спечіть мясо.

Драгуни позлазили з коней, розсідлали, та попрпинали до кілків. Зараз загоріло велике багаття. Обух начислив їх двацять п'ять. Трохи далі стояло п'ять Українців, повязаних за руки поза спину. Їх вели біля коней. То були піймані втікачі. Виглядали страшно: побиті й покрівавлені. Було ще три коні, навючені харчами. Обух підсміхався

під вусом. Либонь мав таке почування, як лев на засідці, коли до нього підходить необережна коза. Драгуни почували себе тут зовсім безпечно, бо навіть сторожі не ставили. Знеможені бранці полягали на землі. Обух нашіптував хлопцям: Не будемо стріляти на них. Я дам знак, тоді схапуйтеся прожогом і мушкетом по лобу.

Хлопці передавали приказ оден одному на вухо, та аж горіли з нетерпячки, щоби швидче.

А тимчасом драгуни пекли на патиках мясо. Їх старшина лежав на сухій, траві і навіть не дивився на своїх людей. Він став глумитись з бідолашніх бранців.

— Стерво! подожди, не схсчеться тобі вдру́ге втікати від пана. Обріжуть тобі носа та вуха, а тоді й в пеклі тебе пізнають...

— Може би ми тут и заночували, каже оден драгун. Не велику добичу ве́ємо, може б так переждати тут, та ще дещо трапиться.

— Тут є пятьох, а вбили двох, то семеро — каже шляхтич. Ночувати тут не будемо, бо до дому вже недалеко, а мені краще спати у м'якій постелі, як тут на траві.

Драгуни виймали з мішків хліб, і стали ділити поміж себе. Принесли боклака з горілкою. Боклак пішов з рук до рук.

— За вбитих нам ніхто нічого не дасть, каже оден.

— А дайте тим собакам яку кість — каже старший — бо як позди́хають, то й за тих нічого не дістанемо.

Обух слухав і думав собі: „треба, спішитися, а то вражі сини все пожруть, і випють, а нам остануться кости. Та ще як би котрий

молодик кашлянув, то їх сполошить.“ Він перехрестився, і добув шаблю, але ще здержався, почувши таку розмову:

— Пане ротмістру, — каже драгун, між тими є оден знагніщий, каже що дасть окуп, щоб його пустити.

— Дурний він, те що має при собі, то й так наша військова добичу, а заплату від старости візьмемо окремо. Він тим вартніщий буде, як звичайний хлоп.

Драгуни обсіли довкруги багаття. Зброю повідкладали на бік. Обух став повзати вперед, а хлопці за ним. Заколихалась трава, та ніхто в цей бік не поглянув.

Обух підвівся і всі за ним. В мент прибігли до багаття й стали бити мушкетами, мов хворостиною. Особливо храбрував Панас. Орудував важким мушкетом, мов колом і кого зацідив, то було йому амінь. Ті драгуни, що ще живі осталися, впали навколішки й просили щадити їх.

— Решту повзати, кричав Обух.

Ротмістр і не гадав боронитись. Він зараз сховався у високу траву. Його звязали теж. Олексій метнувся розв'язати бранців. Вони вставали, і простягали задеревілі руки.

— Що ви за люде, і як в таку халепу попали?

— Ми втікачі на Січ. Вже аж сюди щасливо забрили, та чорт драгунів надніс. Ми оборонялись завзято, двоє полягло, а нас перемогли.

— А подивіться, хлопці, чи мясо спеклось? Одна половина буде їсти, а друга сідлає коні. Ми зараз їдемо далі... Потім приступив до шляхтича:

— З якої станиці, вашмосць?

Ротмістр подивився згідно на Обуха й мовчав.

Обух штовхнув його чоботом.

— Чи не хочеш, вашмосць, щоб тебе припекти? ми й це вміємо.

— Ти, хаме, за мене на колі згинеш...

— Але ти цього не будеш бачити, бо я тебе зараз повісити прикажу.

— Ну-те, голубята, каже звертаючись до повязаних драгунів, може ви скажете, звідкіля ви, бо вашому ротмістрові не хочеться балакати з хамом.

— Ми з Кодака...

— Ходили на лови? ну, гарно.

— Ми по приказу команди. На те й служимо, щоб слухати. Ми православні, і не по волі служимо.

— Побачимо, що з вами зробити... Ну, котрий з вас має охоту повісити пана ротмістра... того зараз ослобоню...

Усі посхапувались з землі.

— Добрих маєш драгунів, пане ротмістру, сміявся Обух, не можуть навіть допустити, щоб хто небудь чужий доторкнувся біленької шиї їхнього старшого...

— Допік він нам до живого, каже оден драгун.

— Підете з нами на Січ?

— Усі до одного. І так нема нам чого вертатись у Кодак.

— Розв'яжіть їх.

Освободжені драгуни справилися вмить з своїм ротмістром, хоч він кричав, і лаяв, і грозив і просив. Повис на вербі, що тут росла. Всі посідали на коні й поїхали далі.

Дальша дорога була вже без пригоди, аж поки заїхали близько Томаківського острова, де тоді була запорожська Січ.

VIII.

За своє право.

Богдан Хмельницький, дотепер генеральний писар реєстрового козацтва, що стільки прислужився Польщі, свою кров за неї проливав, під Цецорою ріднього батька втратив, в полон попав і два роки в турецькій неволі мучився, — дослужився того, що не лише втратив батьківський Суботів, і те, що своєю працею придбав, втратив жінку й сина, та ще з тяжкою бідою втік з руки ката. Тепер він скиталець бездомний, переслідуваний від своїх ворогів. І той Хмельницький не міг ніде знайти права супроти такого ледаря, пройди-світа і п'яниці Чаплинського лише тому, що Чаплинський шляхтич і католик, а він православний.

Його серце було переповнене по край жовчю та обуренням на неправду. Шукав тепер местників за своєю кривду. Та не лише за свою. Бо ледве чи за кривду Хмельницького зірвався б увесь народ до кривавої розправи з гнобителями - катами.

Втікаючи з Чигирина, Хмельницький не думав, щоб чаша горя українського народу була вже така повна, така глибока, що виллявшись залле усю Україну і цілу Польщу огненною повинню. Колиб був знав, може був би наля-

кався такого спустошення, та з затисненим кулаком, з заціпленими зубами був би терпів далі як і увесь український народ аж до смерті. У його було зразу на думці помститися лише на Чаплинським.

Не будь справи з Чаплинським, ледве, чи прийшло би зараз до того великого народнього зриву. Хмельницький був би і далі жив спокійно в Суботові, і далі служив Польщі, як і досі.

Провидіння, якому було вже досить такої сваволі й безправства, напустило Чаплинського на злочин, а чорт підшепнув панам думку, щоб признати право за Чаплинськам, і з кривди Хмельницького поглумитися.

В історії України являється Хмельницький караючою десницею невидимої Немезиди за кривди гнобленого українського народу.

Втікав на Низ, куди не сягала панська рука: їхав шукати помічників до виконання своєї помсти, їхав, щоб роздививитися, яка тут земля під посів на послух своєї жалоби. Тут застав приготовлений ґрунт під той засів, який гадав перенести. Тут застав таке, якого навіть і він не сподівався.

Втікачі з України приносили страшні вісти про панські утиски й сваволю. Пороху й сірки накопичено тут доволі. Хмельницький мав своєю рукою підпалити цей великий костир народнього гніву. Усюди, куди лише приїхав, знаходив одnodумців співчуваючих.

Його усюди знали. Свою воєнну кар'єру розпочинав під рукою славного козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. В тім часі, як Конашевич вратував Польщу

під Хотином від розгрому, Хмельницький руйнував турецькі міста над Чорним морем. Тож не диво, що всюди Хмельницького радо приймали і поміч обіщували. Такого самого щирого прийняття дізнав і на Січі. І тепер виринула у нього думка, що настав час під посів нового великого повстання проти панів-короленят. Тільки на жнива треба трохи підіждати.

Але, щоб не мати нічого на своїм сумлінні, хотів піти ще на легальну дорогу, поїхати до короля й пожалуватися на свою кривду. Його приятелі, як ось Чорнота, відраджували йому того. Може вони справді боялися, що Хмельницькому в Варшаві признають право. А тоді б Хмельницький заспокоївся і сидів тихо. Пропала б добра нагода. Вони тоді втратили б Хмеля для своєї справи, а по їх думці він оден мав спроможність таке велике діло доконати, ніхто другий. Йогож сам король вважав за великого чоловіка, йому дав грамоти, котрих Хмельницький у своїй подорожі вживав, як агітаційний засіб. А в цих грамотах було писано, щоб козацтво збиралося буцім то на турка, а на ділі, щоб панів-короленят приборкати, а королеві дати в руки владу самодержця.

Тепер Хмельницький передумував над тим, як йому перебратися, через те осине гніздо у Варшаву. Догадувався, що на нього полюють, що Конєцпольський та Чаплинський наставили сіла, щоб його піймати та в Чигирин привести.

Такий приказ прийшов справді й на Січ. Та Хмельницький знав, що Запорожці його не видадуть.

Втікаючи з Чигирина, оставив там усе, забрав лише найстаршого сина Тиміша, свою батьківську гордість...

На Січі Корнієнко розпитував за сотником Хмельницьким. Знайшов його в кошового батька. Хмельницький придивлявся йому, наче б не пізнав.

— Я Олексій, батьку, і поцілував його в руку.

— Здоров хлопче! Чи й Чорнота приїхав?

— Ні, він по дорозі відстав од нас. Нас привів Максим Обух. Приїхало нас шіснадцять Чигиринців, пристало до нас десять драгунів, а по дорозі ми відбили від ляхів п'ятьох бранців.

— Це вже розкаже нам сам Обух. А що там в Чигирині, чи дуже слідкують за мною?

— Здається, що ні. Ваше чудовне визволення наробило великого шуму, та дива. Всі вірять, що ви, батьку, характерник, кажуть, що оден Хмельницький зможе піднести на панів руку й очистить Україну від ворогів...

— Дуже гарно. А що сталося з Онацьким?

— Нічогісенько. Здається, що сам Чаплинський повірив, що вам якась надприродня сила помагала. Сам він дуже боїться, і наніч при дверех сторожу ставить. Те говорив Онацький Серпанці.

— Має чого боятися — каже кошовий — на, випий, хлопче, чарку меду! А хто це той Онацький?

— Це старостинський гайдук — каже Хмельницький — проворний з біса, закрався в ласку Чаплинського і нашим багато помагав.

— І нашим усе доносить, додав Олексій.

— Треба було й його на Січ забрати, каже кошовий.

— Він прийде ще, та не сам, а ще й гайдуків приведе. Пан Чорнота казав йому ще остатися на місці до слухного часу.

— Цього, що він для мене зробив, я йому повік не забуду, каже Хмельницький... А знаєш, Олексію, чого я тебе закликав сюди? Поїдеш, небораче, зі мною у Варшаву. Ти освічений і мені тебе там буде треба.

— Кажу тобі, товаришу, обізвався кошовий — по десятій раз, що з цього нічого не вийде. Ти ані там, ані ніде в Польщі правди не знайдеш, хоч би ти показався ангелом, а Чаплинський самим чортом.

— Мушу порушити все, я від свого права не відступлюся.

— Рушиш небо й землю, а справи не виграєш.

— То матиму чисту совість, що я робив всі законні заходи.

— Оден чорт. Без шаблі нічого не добудеш.

— Чи Тиміш їде теж? — питає Олексій.

— Ні, я його не можу брати, бо ляхи де-небудь по дорозі могли б його захопити за заложника, а тоді би я мав звязані руки. Ти будеш моїм висарем, бо по дорозі треба буде мені не одного листа у світ пустити, а я сам не дам собі ради...

Олексія відправили в курінь спати, а Хмельницький остався на далі гостем кошового.

Корнієнко вийшов з домівки кошового з важким серцем. Він такий був стурбований,

що ледве волік за собою ноги. Здавалось йому, що вони в землю западаються, і годі їх витягти. От усі його надії і сподівання підуть у нівець. Він знав добре неволю-недолю українського народу, і вірив, що мусить прийти час народнього зриву. До тепер нікому не повелося поконати сильних панів, як слід повстання повести. Аж тепер, як прийшов у Чигирин, як пізнав того батька Хмельницького, про котрого багато наслухався від покійного батька, приляг цілою душою до нього. Він вірив твердо, що лише Хмельницький доконав великого діла. По втечі Хмельницького рознеслась крилатим словом легенда про характерство-невміручність Хмельницького. А народові треба було такої людини, в котру він вірив би, і прийняв його за мессію. Такою людиною міг бути лише Хмельницький. Та ось виходить, що Богдан не хоче прийняти того, що йому доля до руки пхає. Виходить на яву самолюбство. Хмельницький не тому піднімає руку на панів, що вони народ гноблять, лише тому, що оден шляхтич зробив йому кривду. Та хай би й так було. Ріжні в еґоїзми, та той найкращий, що виходить на користь других. Хай би Хмельницький мстився за себе та, щоб при тому помстився й за народ увесь. Та йому на думці в першу чергу його кривда. Коли б йому цю кривду повернули, тоді він за народ не повстане проти панів, хоч би з вдячності для доброго короля, для сенату, для панів, що його кривду направили. — Недурно Хмельницький говорив перед кошовим, що хоче мати чисту совість. Тож, коли добвється права, то не схоче свого сумління та-

ким гріхом обтяжувати... І до того воно йде. Годі припускати, щоб у Варшаві до того ступня з глуздів збилися, щоб і далі дратувати Хмельницького. Хиба ж вони не знають, хто він є і чим він може стати, коли б народ за ним став? Так, так, його в Варшаві задовольять, і буде сидіти тихо, а розчарований народ зневіриться, і шляхетний вогонь народного гніву погасне... І знову треба буде довго ждати, поки судьба буде ласкава, і викреше з народу генья, що довершив би зачате Сагайдачним діло. Гей! коли б смерть не була його перепинила в роботі!... Варшава, то наше нещастя під цю пору... Дай Боже, щоб там Богданові не повезло.“

Він такий був стурбований, що й вечері не міг їсти, і зараз ліг спати, хоч довго вночі не міг заснути...

Хмельницький побув на Січі цілий тиждень. В тім часі відбувалися важні наради з січовою старшиною. Робилися приготування на всі руки.

За той час Корнієнко придивлявся пильно до січового побуту, знайомився з козаками, і всюди були йому раді. Його голос і гра на бандурі зєднували йому серця козацтва. Пішла про нього слава на Січі, і раз прикликали його до кошового. Тут дав він себе знати. Любо було йому дивитися, як поважна козацька старшина, попідпіравши сиві голови на руки, слухали його дум й пісень.

По тижневі передягся Хмельницький за купця, і вибрався з Корнієнком і вірним чурою Степаном в далеку дорогу. Вибрав такий шлях, де його найменше знали: на Брацлав.

Боявся зради. Ночував у православних міщан та попів. В розмові вмів потягти зручно за язика, і багато довідався про настрої проти панів та їхніх урядовців, про кривди від них і від кварцяного війська. Усюди народ заціпив зуби й ждав чогось, хоч не міг собі зясувати, кого і чого. Але посів під повстання знаходив усюди. Кожний мав щось сказати про свою кривду.

В дорозі дуже багато говорив з Корнієнком. Пізнав його як розумну й йому віддану щиру людину, полюбив його, мов сина. Бачив велику різницю між Тимішем та Олексієм. У того була палка козацька душа, що над нею не міг запанувати, не маючи вищої освіти. Богдан хотів зробити Корнієнка для себе правою рукою. Потім він мав остатися при Тимішу, і обидва дуже добре доповнялись би.

У Варшаві примістились у одного знайомого передміщанина. Відпочавши трохи, передагся і пішов за своїм ділом.

В канцелярії сенату довідався, що його справа вже там. Ждуть лише, щоб приїхав Чаплинський, і тоді піде на порядок. Хмельницький кинувся зараз до панів сенаторів, своїх знайомих, починаючи від канцлера Оссолинського. Канцлер, котрий перше бував для нього такий ласкавий, тепер змінився, як це Хмельницький завважив зараз. Приняв його чемно, але нічого не обіцював, та збував ласкавими солодкими словечками.

— Мій любий, пане Хмельницький, часи дуже змінилися. Наш плян розбився на опір магнатів. Не хочуть і чути про війну. З тої

причини я й його милість король мали великі неприємности і прикрости, і не одне гірке мусіли проковтнути, навіть не скривившись.

— Я прохав би в. м. пособити мені в моїй слухній справі, що в сенаті буде розбиратись. Таке безправство мусить бути покаране.

— Я нічого не вдію... Моя протекція більше пошкодила б тобі як допомгла, вір мені. Пани мені не забули ніби я з Й. М. королем складав проти шляхти крамолу, а тебе обрали виконавцем наших замислів. Подумай, яке воно б вийшло, колиб я за тебе промовив...

Так само більш - менш говорили й другі пани, і збували його медовими словами, висказуючи йому своє співчуття. А він на них так багато покладав...

Хмельницький тільки скористав із свого побуту в Варшаві, що довідався про тізміни, які тут зайшли від посліднього його побуття. Венецького посла Теполі всі знелюбили, і він збірився з Польщі етікати. Сенат венецької республіки хотів приєднати для себе Польщу проти Турції, а особливо козацтво, бо те військо було найдешевше, і до такої війни найкраще. Мудрий італівець пізнав, що в Польщі без хабара нічого не зробиш.. Треба було важних панів для себе приєднати дарунками. Писав до свого уряду: присилайте гроші і то багато, бо тут такі люде, котрим треба промовляти до руки та до кишені, а не до розуму. Ті подарунки будуть в десятеро більше коштувати, як козацьке військо. Та Венеція не послухалася і грошей не присилала. До того їй вже тепер не треба було війська, бо політич-

ний горизонт прояснився. На султанському стільці в Царгороді засів султан бабій Ібрагім. Турція перестала бути небезпечною, Венеція може собі сама дати раду. Королем Владиславом пани коверзували, хоч він рвався до діла, і такого дали йому прочухана, щопевно відхочеться зачинати в друге...

Прийшов день розправи Хмельницького перед сенатом. Він обороняв свою справу ясно. Свій позов поділив на три часті: Забрання Суботова, що дістався його батькові за заслуги для Річипосполитої. Суботів дістався потім йому в наслідстві, і знову за заслуги для Польщі. Стільки літ минуло і ніхто його не чіпав. Показав на те грамоту, що її видав покійний гетьман Конєцпольський. Друга частина жалоби, — грабунок його приватного майна. Чаплинський зрабував йому увесь скот, навіть його походного коня не залишив, забрав пасіку, і те все, що він своєю працею і пильністю надбав. Третя статя, то забрання жінки і вбивство дитини такою мученичою смертю, якої й Татарин посоромився б.

Чаплинський, боронячись проти цих обвинувачень, глумився з Хмельницького безглузними жартами, з яких сенатори сердечно сміялись.

— Як що ти, пане Хмельницький, людина освічена, то чому не подбав занести грамоти покійного старости до актів земських? Суботів через те належав усе до чигиринського старости, а не до тебе, ані до твого батька. Попередньому старості подобалось наділити Суботів твому батькові, а теперішньо-

му подобалось дати його мені. Тільки я мудріший тебе, і мов надання вже занесене до актів.

Що до майна, яке я там знайшов, то воно було *fructus non separatus* (надбання невідділене) Отож воно, як приналежне до не-движимости, мусіло припасти тому, чія не-движимість.

Що до жінки, то вона сама того хотіла. Ти її присилував звінчатись з тобою, хоч вона була католичка, а ти православний. Зо мною вона повінчалась по добрій волі, а що ми вінчались в католицькому костелі, то наше подружжя нерозривне, і ти не маєш до неї права. Впрочім, не сором тобі, пане Хмельницький, за молодицями побиватись? Того квіту по цілому світу, пошукай собі иншої, а до моєї жінки тобі зась!

Що до хлоця, то не я його приказав вбити, а мій зять пан Коморовський, позивай його. По друге, кажуть свідки, що він так гостро ставився до чоловіка старшого й шляхтича, так пащекував, що заслужена кара його стрінула...

Отож сталося те, що предсказували приятелі Хмельницького. Набрився сорому, наслухався насмішок над собою з усіх боків, і вийшов з сенату з нічим...

Корнієнко дожидав Хмельницького з бючимся серцем, молив Бога, щоб Хмельницькому не повезло.

Як лише Хмельницький вернувся на квартиру, Олексій зараз догадався, що сталося. Йому полегчало на серці. Хмельницький був страшно лютий, скреготів з досади зубами, з очей сипались іскри.

— Чорт бери! і тут правди не знайшов. Ще одна однісінька дорога осталась, і я її не помину. Піду до самого короля пожалуватися.

Корнієнко дуже з того радів. Радів з горя свого добродія, бо у цьому горі бачив спасіння для України.

— Такий кінець ворожив і пан Чорнота і кошовий батько — зауважив Окексій. — Здається мені, що й ця остання дорога не доведе до путнього кінця. Шкода ходи. Король в Польщі нічого не допоможе.

— Мовчи! каже сердито Хмельницький. Я таки піду, може ще в Польщі правда не знівечилась...

Корнієнко був певний, що з цього нічого не вийде, і заспокоївся...

Щоб до короля дістатися, пішов Хмельницький знову до канцлера. Оссолинський знав вже про вислід процесу Хмельницького в сенаті. Як до нього Хмельницький зголосився, він гадав, що приходить жалуватись на свою кривду, і приладив собі кілька слівець потіхи, от так як потішається рідню помершого зараз після похорону.

Та Хмельницький не згадав ні словом про свій процес, начеб його й не було, а приступив прямо до діла.

— Я вже не маю що робити в Варшаві і, здається, ніколи тут не буду. Вертаюсь на Україну, та не скажу, що вертаюсь додому, бо дому в мене немав. Однак хотів би я вдарити чолом Й. М. королеві і добродієві. Не зробити цього я вважав би великим гріхом. Тому прошу в. м. повести мене перед лице Й. М. короля.

Канцлер розвів руки.

— Я цього не можу зробити, пане Хмельницький. За те, що ми колись ходили до Й. М. короля у нашому великому ділі, мене шляхта трохи не укаменувала. Як би ще раз трапилось, то хиба не жити мені на світі.

— Як так, то я мою просьбу завертаю. Але проситиму в. м. про що інше: Прошу заявити Й. М. королеві, що я тут є, і бажав би Його М. королеві чолом вдарити.

— Це вже друге діло, і я це Й. М. королеві ще нині скажу. Заходь до мене завтра, а я тобі респонс дам...

— А як шпіги донесуть панам, що я так часто сюди заходжу ?

— Розумна увага. Так не приходь ти, пане Хмельницький, а я пришлю до тебе на квартиру мого довіреного. Він принесе тобі відповідь, і надіюся, проведе тебе до короля.

Виходячи від канцлера, Хмельницький собі думав: „Не знать, чи лях правду каже ? він хитрий мов лисиця...“

Пішов на квартиру і ждав післанця.

Канцлер таки додержав слова, і ще того дня розповів королеві, чого Хмельницький хоче.

— Хочу з ним говорити, — каже король. Багато я дечого обіцяв козакам, і вони все покладали на мене всю надію. А нічого я не мог зробити, що обіцяв. Що собі ті люде про мене думають ? Я тільки доброго їм завдячую. Не забуду того, що зробили для мене в московській війні. Не будь Сагайдачного, то Москвини були б нас вибили до ноги. А хотинська справа ? Знову Сагайдачний нас спас, хоч сам за

це своїм життям поплатив. Я був тоді лише королевич, та мав більшу владу чим тепер, як король. Тоді мене не вязали *pacta conventa* *). Тоді я міг більше зробити, хоч мені здавалось, що як стану королем, буду сильніший. Скільки разів я відгукнувся до козаків, вони мені дружно відозвались... Я мушу з такими людьми з поміж козацтва як ось Хмельницький, дружно жити, бо хто зна, чи не прийдегься ще коли на них опертись. Я переконаний, що в цілій Річипосполитій не маю вірніших людей, як козаки ..

При цих словах у короля задріжав голос. Він нагадав усі ті упокорення, яких дізнав в останніх часах від магнатів, і яких прийдегься не раз ще зазнати. Магнатам він все робив добре, а діждався чорної невдячності, коли лише їх приватний інтерес мав на тім потерпіти.

— Якже цю стрічу запорядити, в.м. Усі знають, що Хмельницький тут в. Панські шпіги зорять за ним. Дізнавшись, що він був у в. м., вони знову піднімуть крик, що це якась нова затія на їхні шляхецькі вольности.

Король усміхнувся болізно.

— Не лише за ним стежать, але й за мною, своїм королем, бо й я підлягаю тайній поліції магнатів. Але на це в спосіб. До моїх

*) „*Pacta conventa*“ — це ті умови, які мусів король записати перед своєю коронацією. Це були і обовязки короля, і права та привілегії шляхти. Чим більше шляхта росла в силу, а король слабшав, тим більше мусів на річ шляхти поступатися в своїх правах. Дійшло до того, що король оставсь цілком без влади і не міг вкоротити сваволі шляхти. Він лише навивався володітелем.

кімнат в тайний доступ, про котрий мало хто знає, і ніхто його не пильнує. Я пішлю до Хмельницького свого довіреного, який його приведе й виведе. То станеться зараз завтра ввечері.

Оссолинський був дуже радий, що, не наражаючи себе, зробив Хмельницькому прислугу. Хто зна, на що він ще може придатися? Краще, щоб уходив між козацтвом за їхнього приятеля, як враз з іншою шляхтою за їхнього ворога. Недавно був вже в такій опресії, що йому грозила смерть, а тоді приходило на думку перебратися потай на Вкраїну, і сховатися за плечима козацтва.

Король прикликав зараз свого довіреного шляхтича Станислава Скибу, і сказав йому, що треба зробити, але так, щоб ніхто про це не знав.

Перед квартиру Хмельницького заїхала другого дня ввечері звичайна крига повозка. В хату ввійшов Скиба і сказав просто:

— Не кажу тобі, пане Хмельницький, хто я. Виконую приказ мого пана що до справи, про яку ти вчора говорив з паном Оссолинським. Збирайся вашмосць, зараз їдемо.

— Так не можу, як стою, явитися перед моїм любим паном і добродієм, мушу пристойно одягтись...

— Тобі буде все вибачено, не в одежі діло...

— На таке в мене самого не було б вибачення... Просимо сідати, я зараз...

Він пішов у другу кімнату передягтись.

Припняв шаблю, яку дістав від королеви під Смоленськом.

Коли одягся Скиба завважив:

— Загорнись ще в широку кирею, щоб і познаки не було, що ти козак.

Олексій подав Хмельницькому кирею.

Посідали в карету і поїхали.

Карета станула перед високим муром. Скиба застукав тричі до хвіртки і шарпнув двічі ніхтем. Тоді заскрипів замок, і двері відчинились. Увійшли до великого городу і прямували до королівського палацу.

Тепер Скиба вийняв ключ і відомкнув двері. Йшли напомацки довгим темним коридором. Скиба вів Хмельницького за руку. Так зайшли у велику освітлену кімнату.

— Подожди тут, вашмосць, я зараз вернуся.

Хмельницький скинув кирею і дожидав. За хвилю вернувсь Скиба і привів його у прибічну кімнатку. Хмельницький став перед королем. Зразу не пізнав його, бо від останнього побачення король дуже змінився.

Аж король, простягаючи руку, заговорив:

— Вітаю тебе, мій друже, і товаришу по зброї!

Хмельницький поцілував подану йому руку з пошаною.

— Знаю по якому ділу ти приїхав у столицю нашу, знаю яку тобі зроблено кривду, та ще болючіше мені те, що не можу тобі ніяк допомогти.

— Одне слово В. К. М. може мою кривду направити.

Король похитав сумно головою...

— Слово кожного іншого пануючого може ущасливити підданого, лише слово поль-

ського короля немає значіння. Тут і цілі сотні слів нічого не допоможуть... Та сідай, мій любий.

— Не смію, в. м. перед лицем мого володаря сідати...

— Сідай, прошу, мені з тобою побалакати треба... Як би ти знав, який я безвладний у моїм королівстві, то не церемонився б. Ти маєш більшу владу у своїй козацькій сотні, як я у Польщі.

Хмельницький присів, а король говорив далі.

— Добре, що з тобою можу бачитися. Ти мушиш мене виправдати перед козацтвом, що я не додержав слова, і не зробив того, що вам обіцяв. Тоді, як я обіцяв, я був певний, що король зможе додержати того, що обіцяв він, королевичем будучи. Ти знаєш, в якому положенні опинилась наша отчизна за покійного мого батька Жигмонта III. Опанований єзуїтами, потурав їм у всьому. Завелась скажена релігійна нетолеранція. Особливо вам, православним далась вона добре в знаки. Я бачив, що це доведе Польщу до впадку, і коли я прийняв на себе той великий тягар і став королем, то певне не для слави, а щоби направити помилки моїх попередників. Я гадав, що як король заговорить до панів-магнатів, відкрив їм очі на те, що твориться, і до чого воно дійде, то вони послухаються... Та я дуже помилився... Я хотів начати велику війну проти відвічних ворогів хреста при помочі козацтва. Я був певний, що через цю війну козацтво зможеться, виросте, а тоді я козацькою шаблею розрубав усі пута, всі „раста“, на які я мусів присягати, що тоді я стану

сильним королем, і виведу державний корабель на чисті тихі води, що тоді настане порядок, мир і щастя між моїми підданими... Не довелося... Пани занюшили небезпеку на їхні золоті вольности... Тепер я багу, що зривається над нами велика хуртовина, і ми ранше чи пізніше — потонемо, а сусіди розшматують наше німічне тіло. Коли би задумане велике діло було мені повелося, то перш за все я був би обернув караючу мою руку на всіх гнобителів робучого люду. Тоді Польща була б така сильна, що ми приказували би всій Європі. Я цілий плян обдумав в подробности, та не довелося його виконати. Проти мене повстала стоголова магнацька гидра, і я був упорений та осоромлений. Це підтяло моє здоровля до решти, і тепер я вже нічого не вдію...

Король замовк і важко задумався. Хмельницькому стало жаль того доброго короля.

— Ваша королівська милість звольте лише знак дати, а сто тисяч козацьких шабель стане в обороні вашого королівського маєстату. Приборкаємо свавільну шляхту, а тебе, любий батьку, посадимо на королівському престолі, як могутнього короля самодержця. Тоді одним кивком посилати меш на смерть тих гордих короленят, що тобі жити не дають, і нашу матку отчизну живою в могилу заганяють...

— Запізно мій любий. Мені вже дванадцять година доходить, а потомків не дав мені Бог....

— Ми маємо грамоту в. к. м. і дозвіл на збирання війська, на будову суден...

— Ця грамота не важна. Хиба ти не за-

вважав, що на ній не має канцлерської печатки, а лише моя королівська? Але тобі не повадить покористуватися нею перед козацтвом і без печатки канцлера. Це буде якраз доказом доброзичливості вашого короля до вас, козаків. Я хочу, щоб вони мене й надалі любили, і добрим словом згадували... Бо й я вас люблю мої козаки... — у короля задріжав голос із зворушення, — і ніколи не забуду ваших заслуг для мене.

— Щож нам, сиріткам бідним, тепер робити? Ми поклали всю надію на поміч в.к.м., як на поміч Бога... Тепер пропала вся надія, і прийдеться нам усім загинати...

— Ти питаєш, що робити? Зробили тобі кривду, зробили багатьом ще й більшу. Та ви козаки лицарський народ, а у лицаря найкраща і найпевніша оборона, то шабля. Маєте шаблі, то обороняйтесь перед напастю, а Бог вам допоможе. Ви на „*pacta conventa*“ не присягали. А чим більше приборкаєте шляхту, тим користніше прислужитесь нашій спільній отчизні Польщі. Може мій наступник скористає з цього, що йому промостите дорогу до справжньої королівської влади...

Хмельницький найбільше боявся, щоби, виступаючи проти панів-магнатів, не обидив короля. Почувши таке тепер од короля, він дуже зрадів і набрав самопевности. Почував, що йому спадають з рук пута, а з совісти побоювання.

— Слова в.к.м. наповняють мою душу відвагою. Це цілючий лік на завдані мені рани. Мое терпіння зіллється тепер з терпінням цілого українського народу в одне велике вогненне море. Від цього вогню обгорять

магнатам крильця, що не зможуть вже літати повище королівської голови...

— Я радію, що ти мене зрозумів. Берись за діло, хай тобі Бог помагає... Ми либонь у останнє бачимось, моя кончина вже недалека, та я й з того світу молитись буду за вас, моїх другів-козаків.

Хмельницькому жаль стало короля.

— Дай, Боже, доброго здоровля в. к. м. Прошу прийняти у ваших королівських ніг наше щире запевнення, висказане моїми недостойними устами іменем цілого українського народу, що за щастя нашої спільної отчизни, за здоровля в. к. м. ми всі готові без вагання покласти наші голови.

Король був дуже зворушений промовою Хмельницького, і коли той нахилився поцілувати його руку, він поклав її Хмельницькому на голову.

— В. к. м. зволять ласкаво не відмовити ще одній покірній просьбі свого слуги: Я боюсь їхати на Україну, бо там чатують на мене панські гончі. Не хочу попасти їм в руки, з котрих я чудом увільнився. Звели в. к. м. видати мені їлейта*), щоб я був безпечний. Такого їлейту чейже ніхто не зважиться нарушити.

— Добре! Заходь завтра до моєї канцелярії, і такий їлейт буде тобі виданий.

Авдієнція скінчилася. Хмельницький вийшов тими самими дверима. В першій кімнаті ждав на нього Скиба, і вивів його тою самою

*) Їлейт — в німецького Geleitbrief те саме, що тепер залізний лист.

дорогою через огород під хвіртку. З'явився наче з під землі той самий чоловік і випустив його на вулицю. З ним йшов Скиба аж на другу вулицю, де ждала його та сама карета. Скиба попрощався з Хмельницьким, а карета повезла його на квартиру.

Олексій, побачивши Хмельницького зворушеним і веселим, дуже налякався. Невже ж би повезло? Ог лишенько! Цього він не надіявся. Не знав, якими словами його спитати.

— Ти дуже скучав за мною, Олексію?

— Скучав, батьку, і цікавість мене розпирала, тепер бачу, що його милість король обіцяв допомогти...

— Помогти? Я того навіть не просив, бо знав, що він, сердега, нічого не допоможе, не має сили... Позавтрю ми вертаємось...

— Куди?

— Куди нам схочеться. Завтра дістану королівський глейт на недоторканність моєї особи. За тим одним оплатилось мені їхати в Варшаву.

— А твоя справа, батьку з Чаплинським?

— Будемо доходити правди не пером, а шаблею...

Олексій дуже зрадів. Сталося так, як він собі цього бажав. Україна буде вольною.. Не питав нічого більше, бо Хмельницький зараз ліг спати...

ІХ.

Ровязані руки.

Не так вертався Хмельницький на Україну, як їхав сюди. То вже не був крамар, що

розпитував про ціни всьєу, і шкури, то був поважний козак-дука, котрий вертав з Варшави від короля з королівським їлейтом, котрого не вільно „під горлом“ чіпати. Тепер вертавсь иншєю дорогою, — на Люблин, Замостя, Львів, Броди. Усюди розглядав околицю, дороги, озера і річки, та переправи на них. При тім розпитував людей, і слідкував за настроями між народом. Усюди стрічав таку саму біду: панську сваволю, безправство і горювання так українського, так і польського люду. По городах бачив самоволю польського духовенства над православними, самоволю урядовців, до котрих правоскавні не мали доступу. Усюди жиди були панськими підручними, орендарями, державцями, економами і завідуючими панського добра, грабували для панів, не забуваючи й своєї кишені. Усюди пани жили у розкошах і розтратно, кервавицею своїх підданців-невольників.

Як вже доїхав до українських земель, їхав поволі, інколи задержувався довше на одному місці, інколи завертавсь у те саме. Заходив до попів, дрібрих шляхтичів православних, міщан ремісників, знайомився з ними і слухав їхніх жалів. Потішав їх і підбадьорював, що так довго не може остатись. Кривда підступила вже високо під беріг, і не задовго виллється широкою повінню. Коли б лише усі зеднались у слухній час під одну сильну руку, щоб ніхто не посмів сказати: „моя хата з краю“, коли прийде до діла. Люде сходились по ночах в квартиру Хмельницького і з захопленням слухали його слів. Вони говорили:

— Ви, козаки, лише зачніть, а ми певне відгукнемось до вас і хопимо за зброю.

— Так ви, люде не засипляйте справи, щоб не заскочило вас зненацька те, що мусить наступити. Збирайте і ховайте в певне місце зброю, і вовнні припаси, а поки що покажуйте з себе покірних незнайків, щоб хто перед слухним часом не вихопився, незрадився, бо тоді пани видляли би потоки невинної крови.

Усюди, кудю переїздив Хмельницький, збірив гуртки певних людей і організував, настановляв старшин. Вони мали підслухувати, коли козаки рушаться, коли заревуть гармати, захаркотять мушкети, залунає бойовий оклик... Тоді треба збирати збройних людей, гуртувати їх в сотні по містечках, а опісля — в полки. У кожне місце обіцяв Хмельницький прислати досвіднього старшину, котрий обійме провід, і знатиме, куди їх вести.

Хмельницький оглядав кожну стрічну фортецю, замочок і оцінював його бойову вартість, підзирає її слабкі сторони, розвідує про її залогу. По містечках, де стали кварцяні*), заходив в шинок, частував жовнірів.

*) В Польщі не було обовязкової служби військової. Війська було мало. Пани, боячись, щоб король не перетяг військо на свій бік і не приборкає їх самоволі, не знищив золотих шляхецьких вольностей. Було трохи наємного війська званого „кварцяним“: від того, що одержувано його з окремого податку, що звався „квартою“. Набіралося воно з різних людей, звичайно пройдисвітів, котрі з того жили. Було між ними багато українських і польських мужиків, яких віддавали їхні пани. За тим були наймані короєви з чужинців, Німців, Шведів і т. і. Наприкінці йшло посполите рушення шляхти, котре король окликав в потрібі особливими приказами „віці“.

Оповідав їм про свої походи на турецьку та татарську землю, про свою неволю, і коли ті захоплювалися його оповіданням він непомітно добував від них те, що йому треба було знати...

Як вернувсь у Київ то застав там багато змін. Митрополита Петра Могили вже не було в живих. Його місце заняв Сильвестер Коссів, шляхтич з роду. Хоч був він цілою душею відданий православної церкві, так само цілою душею спочував шляхті, беріг шляхецьких традицій, і був противний всяким збройним виступам проти шляхти. Права для православної церкви хотів добувати у мирній дорозі компромісів і конституцій соймових. Про народ посполитий навіть не думав. Був одnodумцем православного шляхтича магната Адама Кисіля, котрий опісля відіграв таку невдячну ролю у цім великім повстанні.

Хмельницький зайшов до митрополита. Він знав його давніше, а справа з Чаплинським була така голосна, що й владика про неї довідався. Але Хмельницький не знав, як Коссів думає, і йому здавалося, що наслідник Петра Могили не може бути инший, як його славний попередник. Тому то Хмельницький заговорив відразу до нього своєю мовою. Нагадав усі кривди, які український народ і церков православна від панів терпіли, оповів, що по дорозі чув та бачив. Не виявив однак того, що чув од короля.

— Не добути нам правди і права інакше як збройною рукою...

Митрополит замахав руками, начеб від чорта відганявся.

— Сину! хай тебе Господь хоронить на-

віть від такої думки... Не вільно нам братньої крові проливати, та ще підносити руку на нашу отчизну, матір Польщу, і проти помазанника божого й. м. короля..

— Не проти отчизни й не проти короля будемо воювати, а проти короленят-магнатів, що нашу отчизну живою в могилу закопують.

— Але ті, як ти кажеш, короленята-магнати, то ж діти тої самої матері, що й ми, вони наші брати...

— Коли матір рятувати треба, то не гріх зарубати одного-другого ледачого брата.

— Із тебе, сину говорить жадоба помсти за твою кривду.

— І за кривду цілого українського народу.

— Остав помсту Господеві.

— А що ми маємо робити ?

— Терпіти й молитися... терпен — спасен.

— Я так не думаю. Український народ не мав охоти стати святим мучеником. Вже намучився доволі. Пословиця наша говорить : „Роби, небоже, а Бог тобі pomoже“. Чим більше будемо коритись, тим дошкульніше пани будуть знущатися над нами. Прийде до того, що православних будуть продавати татарам в ясир...

— Не переборщуй, сину, до того певно не прийде... Я кажу, що це кара за наші гріхи... Отож треба кару Божу терпеливо зносити і молитися...

— Поки можна в церкві молитися, треба перше заплатити жидові орендареві, щоб церкву відчинив, у нього ж ключі...

— Що ти говориш ! в Києві я за таке не чував...

— А хибаж православні лише в Києві живуть? Я переїхав телер з Варшави через усю Україну, і таке бачив і чував скрізь...

— Усе переборщене. Хтось наговорив небилиць, а ти й повірив. Так само пани не стануть людей в веволю перепродувати...

— Хиба тому, що їм буде шкода робочого скота позбуватися...

— Нам треба у законній дорозі та мирно прав доходити.

— Як можна про законну дорогу говорити там, де закона не шанується? Та не про самуж віру ходить, але й стомлений народ... Як знитцать народ, то й до церкви не буде кому ходити...

— Щож народ? Православній шляхті живеться добре, реєстровим козакам теж, а посполиті мусять комусь коритись та панщину робити.

— Що православним магнатам добре живеться, то я те бачу, але щоб і реєстровим козакам добре жилося, то воно не так. От і я реєстровий козак та ще й старшина, а мені так добре жилось, що аж бездомним скитальцем став, що лише королівський їлейт мене охороняє, щоб в тюрму не попасти. Простий народ мусить працювати... Та хайже він мав з своєї праці якусь користь, а не, щоб він замірав з голоду, а панові щоб аж з пельки виливалося... Говорите про законну дорогу... а хибаж я на неї не ступав? а що виграв? І так усюди...

— Сину! і тут говорить з тебе жадоба помсти, котру підсунув тобі скуситель-діявол. Коли блище придивитись до твоєї справи,

виходить, що жінка, котру тобі забрав Чаплинський, не була тобі слюбною...

На ті слова Хмельницький скипів. З очей йому били блискавки. Він схопився з стільця, і майже крикнув:

— Хто це сміє говорити? Це видумана тим злодюгою Чаплинським брехня. Хиба вона через те не була мені шлюбна, що не в костелі, а в цевкві з нею вінчався, в нашій православній церкві... В їх очах, то ми всі нехристи, бо ляхи нашої грецької церкви не признають, а за ними й в. м. Ні, в. м. такою мовою, то ми не договоримось до ладу, бо наші погляди геть розходяться. Добувайте ви своїх прав молитвою й покорою, а ми добувати їх будемо молитвою і шаблею...

Коссів устав, схвильований.

— Я... я... я тобі забороняю таке думати, говорити і робити, а коли ти справді вважаєш себе сином нашої церкви, і не хочеш стати анафемою, то ти мене певно послухався.

— Важко мені це сказати, Високопреосвящений, що в тій самій святій обителі чував я не раз од богоугодних святителів інші слова. Вони мене не раз навчали, що війна в обороні найсвятіших прав людини, в обороні його святощів, церкви та віри є свята, і божим благословенням втішається. Ми козаки маємо від других владиків архірейське благословення на те святе діло.

— То хула, їй богу хула... це не важне, я відкликую і забороню.

— Шкода говорити! Благословення може відібрати той, хто його дав.

— Братовбивства Господь благословляти не буде.

— Так, Господь певне пошле кару на магнатів, що безмилосердно братів мордують, може ниспошле на них сірковий вогонь, як на содомитів, а може, як раз Господь вибрав нас за караючу десницю Свою. Отче Владико! З тяжким серцем відходжу з відсіля. Я сподівався щось інше тут почути...

Він поцілував владика в руку, і хотів відходити. Коссів його задержав.

— Що ти, сину, задумав?

— Я вже сказав, та як я це зроблю, ще не знаю. Не оден я у цьому ділі, а увесь народ буде, я його питаюся...

Хмельницький вклонився, і тихо вийшов. Він хотів почути думку ще інших духовників, але вже не хотів заходити до вершків, бажав почути, що скаже менша братія.

Зайшов до Печерської Лаври, і вдався до свого знайомого черця, о. Ісаїї.

То був столітній, сивенький мов голуб монах. Усе в нього постарілось, лиш очі блищали по молодечому, і дивилися другому на саме дно душі.

Як зайшов до нього Хмельницький у келію, старець сидів під вікном над грубою книгою. Богдан привітався, і поцілував з пошаною його поморщену руку. Старець дивився хвилинку на нього:

— Либонь, що Богдан Хмельницький...

— Він сам, святий отче...

Старець погрозив пому пальцем:

— Здоров будь, сину, та святим мене

не називай, бо ніхто свят, токмо Бог... Давно тебе не бачив... Спасибіг, що не забув мене старого.

— Давно, отче. Багато я по світі вештався, сім кіп лиха зазнавши.

— Потривай, хай нагадаю... У послідне тебе бачив... ні не нагадаю... ти либонь, тоді з турецької неволі вернувся... Якже твоє діло в Чаплинським. Я чував про нього; та не знаю, як покінчилось?

— Діло покінчене так, як хотів Чаплинський, хоч я того й не сподівався.

— Хиба ти надіявся иншого кінця? шкода було заходу.

— Я аж у Варшаву їздив до сенату й короля...

— І з нічим вернувсь. Шкода було труду.

— Ні, отче, не шкода. Я багато бачив, і багато дечого навчився.

— Людина до смерти вчиться, та горе такому, хто з набутої науки не користає. Це вже закопаний талант у причті господній.

— Я хочу користати. Вернувсь на Україну з великими думками та плянами, та тут стрінув такі перепони, таких людей, що не мають розуміння до моїх думок.

— Ти певне був у владики митрополита?

— Був і...

— Не застав вже святої памяти о. Петра Могилы... Знаю, знаю... не ті люде не той дух...

— Я думав, що наш митрополит не може бути инший, як був попередник, та воно не те...

— Не те, не те... Та ти собі того у голову не бери, а роби намірене діло. Як тобі поталанить, то всі скажуть, що ти зробив добре діло.

— А коли б не поталанило...

— То тоді тобі не допоможуть...

— О. митрополит каже, що це великий гріх піднімати руку на магнатів, бо то наші брати...

— Коли б ти сказав магнатові, що ти йому брат, то він образився б, і наказав би тебе на кіл настромити, бо ти хам, а не брат... Ні, він тобі не брат, а воріг гнобитель... Треба оборонятись, коли не можна інакше, то шаблею. Така кров твоєї душі не споганить... Гріх добувати шаблі для грабунку, для напасти на спокійного чоловіка, для своєї користі... але в своїй обороні, то не гріх...

— Те саме говорив мені святої пам'яті попередній митрополит, і благословив на святе діло...

— І я тебе благословлю, мій сину любий, і тебе, і увесь український гноблений і мучений народ...

Хмельницький став на вколішки перед старцем, а той тихо поклав свої руки на його голову, підніс очі в гору і молився зтиха...

— Стань, Богдане караючою десницею господньою над ворогом, що забув Бога, що забув Його святі заповіді, а свою душу чортові запродав...

Хмельницький устав і по синовньому поцілував його в руку. Довго стояв, до краку зворушений. Потому розповів свою розмову з королем.

— От бачиш... мені дивно, що о. митрополит, чуючи таке, міг тебе здержувати.

— Я цього йому не говорив.

— Не говорив? Може то й добре...

— Отче, я не говорив тобі досі про свої замисли, та бачу, що вони тобі нечужі.

— До мене добрі люде заходять, недавно був у мене Чорнота.

— Прощу тебе, Отче, висповідай мене.

— Гаразд, та не нині. Зайди завтра в церкву, я тебе ждатиму, або зайди й сюди. За той час надумайся, ввійди в себе... А тепер сідай, мій сину, та поговоримо. Я сиджу самотно в своїй келії. Дарма. Моїх ровесників давно вже не мав. Але я з ними частенько розмовляю, я їх бачу. Розмовляю з старою братією: Плетинецьким, Борецьким, Бериндою, з Могилою, і не злічиш усіх. Дивне диво. Я постарівся тілом, та духом я молодий, таким себе почуваю, і не можу погодитись буцімто з старшими.

Від людей, що до мене заходять, я знаю, що на Україні пани коять. Я чую душею, що чаша горя вже переповнилась, що Божа правда скаже своє важке слово: досить! тепер послідує кара. Уставай, український народ, хапай за зброю, йди у бій і карай грішників, а то гнів божий спалить отцей Содом та Гомору, бо вже сонцеві соромно на те дивитися й ogrівати своїм святим промінням смердючого гною.

Старий дуже оживився. Очі вогнем горіли та голос дзвенів міцно мов у молодого.

— Йди, сину, з Богом в народ. Хай мов блословення тебе супроважав... Накликай до бою так, щоб мертві почули... бо гряде час. Як ти цього не зробиш, то перед Богом

відповіси за змарнований талант. Лише робіть усе в згоді, єдності й братерстві, як усі рівні, оден за всіх, всі за одного, а певне вийдете переможцями. О! якби Господь дав мені діждати того щастя, щоб я хоч одну днину пережив на вольній Україні.

Хмельницький тими словами дуже підбадьорився.

Увесь час свого побуту в Київі використав на те, що заходив до різних людей, переводив організацію, усюди бачив бадьорі настрої і завзяття. У повітрі подувало недалекою хуртовиною, зривом усього народу...

Полякам стало підозрілим, чого Хмельницький так довго сидить у Київі. З того скористав Чаплинський, і доніс Конєцпольському, що Хмельницький щось недобре замишляє. Конєцпольський налякався. Він же, а ніхто другий, скасував надання Суботова його батьком Хмельницькому, він був причиною усього нещастя. Аж тепер пізнав, як зле сталося, що Хмельницький вирвався з його рук. А мав нагоду зробити його раз на все нешкідним. Зараз видано приказ арештування, та все розбилося об королівський ілейт. Пани догадувались, що король знову поручив Хмельницькому якусь місію, певно що на шкоду шляхти та їхніх вольностей. Але покищо обмежились до того, що шпіги стали за ним слідкувати на кожному кроці. Вони вдавали з себе його приятелів і однодумців, наговорювали на панів. Та він не дав себе перехитрити. Хмельницький дивився на них, мов на собак, котрим накладено намордника, і не можуть кусати.

По двох неділях побуту в Києві пустився Хмельницький в дорогу по Україні робити своє діло. Усюди організував гуртки, а старшині нашіптунав до вуха про свою стрічу з королем. Лише до Чигирина не зважився їхати. Він знав, що його вороги мають такі засоби в руках, що можуть його потихеньку спрятати, не порушуючи королівського їлейту.

Корнієнкові було пильно в Чигирині, і кілька разів нагадував це Хмельницькому, та він збував його коротко, що на Чигирин прийде черга пізніше, коли або Чаплинського чорт візьме, або він дістане його в свої руки.

Олексій не знав, що в Чигирині робиться, бо відколи з відтіля виїхав, не мав ніякої вістки.

Аж у Каневі стрінув одного чигиринця, і від нього дізнався, що Катрусі в дома не має. Більше нічого не знав сказати, а Олексій тим дуже занепокоївся. Щось воно не добре сталося з Катрусєю, коли Серпанки про те мовчать. Видно, що її десь сховали. Але чому? Певне перед якоюсь небезпекою. Хотів би на крилах туди полетіти, та не було спромоги. При Хмельницьким мав він багато роботи. Писав листи аж рука омлівала, а Хмельницький не знав жартів, і треба було його прикази пильно виконувати. Листи розсилав Хмельницький певними людьми. Запрошував одностудців на наради у байрак недалеко Кременчуга. Сюди заходилося крутими стежками, мало кому відомими. Хто їх не знав, заблукав би певне в густому непроходимому лісі.

На той зазив зійшлося сюди кілька де-

сятків знатніших козаків. Це було в балці, котру обставили довкруги сторожними.

Хмельницький став при горючому багатті з королівською грамотою в руках і говорив :

— Немає в Польщі правди. Я не хочу говорити про кривду, яку мені заподіяли пани, бо ви всі її добре знаєте, та й я боюсь, щоб дехто не подумав, що я це для себе роблю, щоб помститися. Але я не можу замовчати кривди, яку терпить увесь православний український народ від панів гнобителів. Треба цьому вже раз покласти край. Знаєте, брати, що всі ті права, які нам обіцяв польський король, не хоче признати нам польський сейм. Ми що раз у більше ярмо влазимо, з якого нас ніхто не визволить, хиба ми самі. Я говорив з самим королем про те, а він вказав мені на шаблю : „Як вона не виборе вам волі, — каже — то не надійтесь ні на кого“ Чи ще й далі мавмо терпіти знущання? Та то не лише тут, у нас, таке твориться. Я переїхав від Варшави по Київ, і всюди та сама біда : Гнет, неволя. Бідний гноблений народ благає нашої помочі без ріжниці, чи він український чи польський. Всі кажуть : ви, козаки лише зачніть, а ми всі до вас пристанемо.

Зараз загуло в громаді, начеб в улію, наче в хмарі перед громовицею. Кожний мав щось сказати, що раз щось страшніше, а те все більше розярувало уми зібраних.

— Що з нами роблять? Який ревстр затверджено за гетьмана Сагайдачного, а як його потім обкровно самоволею панів. Тай тим, що в ревстр попали, не гаразд жи-

веться А тих інших, що кров свою проливали за Польщу, тих лицарів завернено у підданство. Вони мусять тепер тому самому панові, що з ними в тісноті братався, підлещував, щоб за його плечима перед турецькими кулями сховатися, в грубі палити. А панського канчука нікому не жаліють. Та колиб лише панові, а то панським посіпакам та жидові ти кланяйся, та в другу гнися, а то тебе канчуком почастув.

Другий говорив:

— А хибаж ми маємо свою виборну старшину? Шляхта понаставляла нам комисарів, полковників, а то й сотників, не питаючи за нашу згоду на те. А ця старшина вживає вільних козаків у себе до роботи, а плата, призначена на козака по 30. злотих, йде в його кишеню. Як козак у поході здобуде на ворогові коня, то це не його, як би воно по воєнному праву слідувало, це старшина для себе забірає. А як козак, з нараженням свого життя, візьме бранця, то полковник посилав його від себе до гетьмана, і затаїть за слугу козака. Вони для дурної прихми послають без потреби козаків у степ, не вважаючи на те, що сердега може в татарські пута попастися. Пропав козак, та їм байдуже.

— Говориться тут про ребстрових козаків. Їм живеться ще пів біди, дивлячись на те, що терплять посполиті. За найменшу провинну люто карають, та не лише їх, але й безвинних жінок та діток. До того ще наших жінок та дочок насилують, і нікому не пожалуватись. Подарунки жидів затягли панам очі полудою. Пани віддали бідолашний народ жи-

дові, що живиться його кровю. Падлюка жид розживається, панськими каретами їздить, а на це видумує різні відбутки: поголовщину, та дутки, та осип, та сухі мірочки, плату із жорен та очкове, то подимне, і чорт зна що ще таке*)...

— А як вони нашу православну віру гноблять, та до унії народ примушують! Руйнують храми Божі, продають із наших церков святий посуд, зневажають наших попів, виганяють архієреїв, церкви наші жидам орендують, а жид-орендар здирає з народу, скільки йому завгодно...

Тоді відізвилися голоси:

*) Не треба думати, що магнати на Україні заставляли своїх підданців працювати на рілі, так як у нас за панщини. Польової роботи на Україні було найменше на панських ланах. Магнати посівши королівським наданням велитенські простори, не могли й не хотіли їх обробляти для хліба. Вони користувались багатством української землі таким побитом, що вели грабункову господарку, нищили ліси, випалювали поташ, котрий вивозили за границі Польщі. А крім того вбїрали з своїх податі в натурі, скільки кому подобалося. Брالی віск, мед, хліб, скот, шкури, — все, що від мужика-підданця можна було взяти. Брالی теж з поміж підданців цілі сотні слуг, з котрими поводились, як з невільниками. До того, що б з підданців як найбільше здерти, вживали пани жидів, котрі без милосердя здирали з мужика для панів і для себе. У той час напливали жиди на Україну з усього світу, мов до обіцяного краю, і тут дуже багатіли. Вони ставали у панів орендарями коршмів, де шинкували панською горілкою й медом. Вони були теж поборцями податей, економами й довіреними. Особливо кн. Ярема Вишневецький любився в жидях. Це було причиною того страшного гніву народу проти жидів, котрих у всіх повстаннях, а особливо в часі Хмельниччини стільки вимордовано.

— Не сила далі терпіти, останній час взятись за шаблю, і скинути з себе панське ярмо...

А були тут й такі, „що оглядалися на задні колеса“. То були ті, що жили під панським боком, семейні, і мали причину боятися, що при таких зриві вони перші впадуть жертвою панського гніву.

— Братись за зброю, кажете, а деж та зброя? Наші гармати забрали старости та їхні урядовці, а самими шаблями та палицями нічого не вдієш. Шляхти православної на наш бік не перетягнемо, ні звідки нам помочі не сподіватися. Покликати татарів? Та то наші споконвічні вороги. Вони нам не допоможуть, та раді будуть, коли нас пани розгромлять, бо тоді нікому буде заступати їм дорогу на Україну і в Польщу.

На таке каже Хмельницький:

— Поговорка говорить: два рази перемир'я заки уріжеш. Всі ми раді йти з зброєю в руках на панів, та скинути із себе панське ярмо. Та чи встоїмось власними силами? Хто нам pomoже, над тим би нам подумати. Маємо сусідів, та не на всіх нам покладатися. Ті менші сусіди, що від Польщі терплять, нам не допоможуть. Лишаються нам москвини та татари. Москвини одної з нами віри, і вони повинні б нам помогти. Вони ще не забули війни з Польщею, не забули втрати Смоленська. Та вони ще не вилічилися із ран, які їм та війна завдала. Отож лишається нам татарська орда. Та з ними ми жили по всяк час у ворожнечі. Ми не лише, що відбивали їм набрану в Польщі здобичу, та ми йшли на

них ще вогнем і мечем. А далі нам би поміркувати, чи гарно воно буде, коли б ми поруч з поганцями воювали християнських магнатів...

Та йому перебив зараз Іван Чорнота:

— Ти, пане Хмельницький, покажи нам лише стежку, кудою йти, і як з татарами можна поладнати, а коли лише будемо знати, що з татарами можна дійти до ладу, тоді буде нам байдуже, чи то гарно, чи ні. Пани магнати не зважають на те, що воно не гарно з жидовою спілку заводити, і християнський народ мучити, і з тим їм добре. Якаж різниця між жидівською а татарською вірою? Але між жидовою, а татарвою в велика різниця. Жидюги тхорі, беруть лише те, що легко взяти, а татарин, що й не кажіть, лицар...

— Як ви так говорите — каже Хмельницький, то я вам покажу стежку до згоди з татарами... Я вам вже пояснював королівську грамоту. Польща замишляє велику війну з муслемським світом. Нам поручає збирати військо. Поляки мали вдарити на Турцію, а ми на Крим. На те дав нам король і корогви і військові клейноти і булаву, котру давав мені в руки. Я того не прийняв, раз тому, що між нами є кращі люде за мене, а по друге тому, що наш козацький закон велить, що гетьмана вибірає собі військо вольними голосами, а накидуваного гетьмана не приймаємо. Отож на мою думку післати б нам посольство у Крим до хана і сказати йому так: Ось читай грамоту. Хочеш нам помогти проти Польщі і панів, так присилай нам військо, а ми будемо жити з тобою у вічній згоді. А не хочеш, то знай, що ми з тої грамоти ско-

ристаємо, і підемо з великим військом на вас, чи Польща піде на Турцію, чи ні. Тоді ми вас з Криму проженемо, а сюди переселимо козаків, увесь український народ. А як засядемо на Криму за Перекопом, тоді ні Польща, ні Турція, ні Орда нам не страшні.

— Гарно ти, пане Хмельницький, усе обдумав. Не треба нам інших послів слати, хиба тебе. У тебе королівські грамоти за пазухою, а в голові розум. Тобі треба у Крим їхати. А ми, панове товариство, найкраще зробимо, коли зараз Богдана Хмельницького нашим гетьманом оберемо...

— Добре, згода! Хай нам Хмельницький гетьманує на славу і гаразд усьому козацтву...

— Дозвольте, панове, ще мені слово сказати, — каже Хмельницький — за честь я вам дякую, але гетьманства не приймаю. Не для козацького звичаю, щоб до трьох разів одмовлялись, лише тому, що тепер не пора гетьмана обірати. Нас тут мало, то раз. Нема ще над чим гетьманувати, бо військо ще не зібралось. Лишіть вибір на пізніше. Тепер лише зєднаймося одною думкою, як діти одної матері, і ставаймо на ворога в нашій обороні та в обороні нашої святої віри й церкви. Хочете мене післати у Крим, то я поїду...

— Поляжем оден за одного. Честь гобі, пане Хмельницький, що так гарно прирадив. Хай Бог тебе супроводжає у Крим, а ми тут робитимемо розпочате діло...

Х.

Юда або Роман Пешта, та вірний друг Кречовський.

Коли між дванайцятьма апостолами знайшовся оден Юда Іскаріот, то чомуж би такий Юда не міг найтись між сотнею козацтва, зібраного в байраку під Кременчуком...

Тим Юдою зрадником був полковник реєстрового козацтва Роман Пешта.

Поки говорилося про утиски, він був одної думки з усіма. Колиж очі всіх звернулися на Хмельницького, і стало ясным, що чи тепер, чи в четвер його виберуть гетьманом, то Пешті стало заздро такої слави. Як козаки крикнули: згода! то він хотів крикнути: нема згоди. Але він налякався такого протесту, бо одушевлене козацтво могло його на місці зарубати, і він замовчав, але в душі вирішив собі до того вибору за всяку ціну не допустити. Поки ще рада розійшлася, він вийшов непомітно з байраку, сів на коня і пігнав у Чигирин прямо до Чаплинського.

— Пане підстаросто! як що ви того бунтаря Хмельницького не візьмете негайно в руки, то він вам великого лиха накоїть...

І він розповів усе подрібно, що було в байраку. Чаплинський дуже зрадив тою новиною. До тепер не міг ізза королівського глейту Хмельницького чіпати, стежив за ним своїми шпигами, та нічого не міг знайти. Тепер вже мав в руках явний доказ заговору, і ніякий глейт його не порятуює.

Взяв зараз з собою Пешту і повів його перед старосту Конєцпольського. Пешта повторив те саме тут, та ще й забожився. Пешту відправили, пообіцявши нагороду, а тоді Чаплинський каже :

— Тішуся дуже, що завчасно відкрилося те, що було перед нашими очима так хитро прислонене, та що нам загрожувало великим нещастям. В.м. підозрівали мене о „привату“, а воно не так. У мене *salus reipublicae* (добро рiчипосполитої) на першому місці. Я все задалегідь передбачив...

— Признаю, що ти мав рацію. Тепер незважаючи на королівський глейт треба Хмельницького піймати й замкнути так, щоб його сам чорт не видобув...

Чаплинський вийшов від старости радий мовби йому другий Суботів подарували.

Від Чаплинського довідався про те старший над реєстровим козацтвом Шемберг, а цей написав зараз про це коронному гетьманові Потоцькому. Він писав: „Треба гасити вогонь, поки не розгорівся“. Від себе видав Шемберг приказ до козацьких полковників, щоб Хмельницького піймати. Такий приказ дістав також і переяславський полковник Михайло Кречовський, український шляхтич латинської віри.*)

*) Станислав Михайло Кречовський походив з старинного українського роду з воєводства берестейсько-литовського. Його ідід покинув православну віру і перейшов на латинство, і Станислава в тій вірі хрестили. Кречовський мало жив у своєму родинному селі Кречові. Як знесено у реєстровому козацтві виборну старшину, то коронний гетьман Станислав

Він зараз розіслав своїх підручних за Хмельницьким, і приказав привести його до себе. Він був певний того, що випередить у тому всіх других, що за Хмельницьким полювали. Та воно не зовсім вийшло по його думці.

Хмельницький ладився їхати з посольством у Крим. До того треба було багато грошей, бо без бакшиша нічого там не зробиш. Грошей при собі не мав, а до Чигирина не хотів їхати. Тому випродував, що лише мав цінного при собі. Їздив по ярмарках. На таку ярмарку у село Бужин привів свого дуже цінного коня. Тут стрінули його старостинські слуги і приарештували. Ніхто не хотів слухати того, що у Хмельницького був королівський глейт. Старостинський приказ був виразний: увязнити і замкнути безпечно. Повезли його в кайданах у Чигирин. На той час був Кречовський у Чигирині, і його козаки донесли йому, що Хмельницького піймали. Кречовський пішов зараз до старости Конєцпольського.

— Пан гетьман коронний Потоцький дав мені приказ піймати Хмельницького, ось він.

Конєцпольський поставив його переяславським полковником. Хмельницький був генеральним писарем. Звідсіля походить дружба і кумівство між Кречовським та Богданом. Кречовський був втаємничений в плян короля і гетьмана Конєцпольського. Кречовський обурювався на утиски магнатів, а знав про замисли Хмельницького і спочував їм, та вижидав хвилі, колиб з Хмельницьким явно веднатись. У тім повстанні поклав він великі заслуги для України. Поліг під Ловвом в битві з литовським магнатом Янушем Радивиллом, що йшов з литовцями на Київ. Там загинув цілий його полк дощенту. Але Кречовський своєю героїською смертю здержав похід литовців на Київ.

Пан гетьман знав, в які руки його віддати. Я його зараз відставлю до гетьманської канцелярії, бо він належить під гетьманський суд. У старостинській вязниці Хмельницькому чорти допомагають — він подивився згідно на Чаплинського, — а до гетьманської чорт не мав приступу.

Цей жарт подобався Конєцпольському і він приказав видати Хмельницького Кречовському.

Хмельницькому доповіли по дорозі, що цей арешт із наклепу Пешти, і він домагався зараз у Кречовського, щоб його вислухав, бо Пешта набрехав на нього.

Кречовський гримнув на Хмельницького:

— Не моє діло вести з тобою слідство, це зроблять інші, тільки ледве чи повірять свідкуванню твоїх козаків, бо вийде на те, як то свідкувався циган своїми дітьми... На таку половину розумних людей не візьмеш. Ті твої козаки такі самі гільтяї, як ти.

При тім Кречовський кричав, і тупотів з пересердя ногами.

Це діялось під самими вікнами старости, і він усе чув та запевнився, що віддає Хмельницького в безпечні руки.

— Не думай собі, пане Хмельницький, — говорив далі Кречовський, — що я тебе де-небудь оставлю... Я тебе зараз відвезу до пана гетьмана, хай тобою розпоряджав. Зараз рушаємо в дорогу.

На приказ Кречовського перевели Хмельницького на інший віз, і поїхали.

Передом їхав Марко Голод, осавула Кречовського, з кількома козаками. За ним вез-

ли на возі Хмельницького, а за возом їхав Кречовський з рештою своїх козаків. Хмельницький кілька разів оглядався поза себе, щоб поглянути на Кречовського, та той і дивитися на нього не хотів, і кожного разу відвертав своє лице.

„Що він собі гадає — думав Хмельницький — хибаж він на правду зле про мене думає?“

Приїхали до великого лісу, сонце вже клонилось заходити.

Кречовський гукнув на осавула:

— Марку, сюди!

Марко їхав біля Хмельницького. Був час до нього добре придивитися. Не високий ростом і худощавий козак, та по цілому складові його тіла можна було пізнати, що він сильний і гнучкий мов вюн. Усе лице й чорні очі вказували на його розум і проворність. Він завернув коня і підїхав до полковника.

— Слухай, Марку, заночуємо в коршмі. З таким важним вязнем небезпечно по лісі, та ще в ночі, шлятися. Поїдемо далі в ранці.

Хмельницький те чув і йому блиснула надія, чи не можна буде на постої втекти, він мусить з Михайлом поговорити... З якої речі він так напосівся на нього?

По обох боках дороги стояв старий великий ліс. Тут було тьмаво, бо світло заходячого сонця сюди вже не доходило.

Нарешті заїхали перед велику придорожну коршму, і тут задержались. Віз заїхав у сіни, і зараз вийшов худощавий орендар з довгими пейсами, і став низенько вкланятися пану полковникові.

— Лейбо, для мене дві парадні кімнати, і вечера, для моїх козаків теж...

— Прошу в. м. пане полковнику, в моїй крґчмі князі ночували... Буде все, як приказано.

Кречовський віддав коня чурі.

— Веди й покажи, де в тебе князі ночували, а коли брешеш, то пейси вискубу.

Лейба повів полковника до справді гарної кімнати, вистеленої килимами на помості й стінах. Звідсіля вели двері до менше вибагливої кімнати. Кречовський пооглядав замки й вікна.

— Гаразд! Пришли мені вечеру й меду, а моїм козакам дай горілки.

Потім закликав з порога Марка.

— Вязня завести до цієї кімнати. Під вікнами поставити сторожу. Ти будеш спати враз з вязнем, замкни двері з середини, і пильнуй, бо ти за нього відповідаєш головою...

Приказ чули козаки й шептали між собою.

— Який чорт стався сьогодні нашому полковникові? Та ж Хмельницький його приятель і кум...

— Ей, шкода Хмельницького, — говорив другий, добра козацька душа... Я собі думаю: чи не можна би часом так... Та бачу, що буде годі, коли сам полковник пильнує...

Хмельницького привели в кімнату, і замкнули на ключ. Він поглянув крізь вікно і побачив там двох козаків з мушкетами на сторожі.

„Швидко виконують прикази, я так люблю...“

На дворі геть стемніло. У Кречовського

на столі горіли дві свічки в шабасових місяжних ліхтарях.

Війшов осавула, й звістив, що все виконано по приказу.

Кречовський наблизився до нього і поклав палець на губах.

— Знавш, якого в'явня веземо? — спитав зтиха...

— Як не знати? цеж чигиринський сотник Хмельницький...

— Чи можна на тебе поклатись, Марку, що зробиш те, про що тебе попрошу?

— Приказуй, батьку, а не проси... я пам'ятаю, що ти мій добродій, і за що тобі дякувати маю...

— Те, що я тобі поручу зробити, не конче безпечне, але зробити комусь треба, а що я тебе знаю від малого, тому я тебе вибрав до цього великого діла.

— Хоч би прийшлося на колі скінчити, то певне не відкажусь...

— Забожися, що зробиш, і нікому про нашу розмову словечка не скажеш...

— Я, наче б мені язика відрізали, буду мовчати, хай мене хрест пове, коли зраджу, або не зроблю того, що мені пан полковник прикаже.

Тепер Марко затрівожився. Побоживсь, та не знає на що, чи зможе це якесь незнане зробити? Може полковник що погане на Хмельницького загадує? Ні, він катом не буде, хоч би прийшлося на самого себе руки наложити... Страшно...

Кречовський поклав руку на його плече і прошептав:

— Хмельницький мусить цеї ночі втекти, і ти проведеш його на Запорожжа...

— Гаразд, батьку! — він поцілував полковника в руку.

— Отож слухай, козакам не жалувати горілки, щоб добре спали. Прилагодь два найкращі коні осідлані. Коли в коршмі позасипляють, ти зайди до Хмельницького, розкуй кайдани, і приведи його сюди до мене. Тимчасом прислони в мене вікна, щоб часом вартовий козак не підглянув мого гостя. О півночі рушайте. Возьми харчів як найбільше, щоб по дорозі не треба купувати. Виминай Кодака, хоч би треба було далеко обїздити. Ти ждатимеш на Січі, поки тебе не покличу. Побачиш незадовго, що з цього вийде... На тебе покладаюсь, мій добрий хлопче... Тепер йди...

Кречовський ходив по кімнаті і слухав. Він чув, як до другої кімнати заскрипів замок, відчинилися двері і замкнулись знову на ключ. Там був Марко. Він шептав:

— Де ти, пане сотнику, я нічого не бачу.

Замість відповіді забрящали кайдани. Марко пішов за тим голосом і відомкнув колодку, та зняв кайдани. Він взяв Хмельницького за руку, і підвів під двері Кречовського. Вони зараз відчинились, і Марко впхнув сюди миттю Хмельницького. Він став перед приязно усміхненим Кречовським. Обидва розвели руки і взялися в обійми...

— Ну, щож, брате, — каже Кречовський, чи дуже сердився на мене за мою суворість до тебе?

— Зразу я тебе не розумів, і коли ти

так на мене сердито гримнув, то трохи мені серце із жалю не луснуло.

— Щастя, що воно живе та здорове, любий друже. Я навмисне так гримав перед тими собаками на тебе і був певний, що ти відразу пізнаєш, що я комедію граю. От, слава Богові, що я тебе вирвав з рук Чаплінського, бо тобі би зробили раніше амінь, ніж ти гадавш... А так ти в моїх руках, а за часок будеш... на волі...

— Спасибі тобі, брате, повік того не забуду. Чи в Переяслав мене повезеш?

— Мені булоб дуже любо повітати тебе у моїй домівці, та чарку меду випити з тобою, та бач тепер не пора на те. Міг би хто по приказу гетьмана тебе від мене перебрати, а тоді пропала твоя голова. Ти таки втечеш звідсіля. Тікай на Запорожжа, ніде не задержуйся, ніде не показуйся, бо твій королівський глейт не вартий куска онучі. Гетьман розтрубив у слід за тобою по усьому світу і всюди за тобою стежать. А пропавби ти, то пропала б наша свята справа. Коли ти вже перейшов в легенду, так ніхто другий тебе не заступить...

— Хибаж ти, Михайле, знавш про наші замисли? Я з тобою вже так давно не бачився...

— А хиба ж я не син того самого народу, що й ти? Я латинської віри, але не уніят. Коли прийде слухний час, то я з своїми козаками піду під твою руку. Держись, Богдане, обережно, бо як тебе ще раз піймають, то не знаю, чи натрапиш на другого кума,

щоб тебе визволив... Тепер сідай, брате, та повечеряємо. Не зараз ти теплу страву їстимеш... А такого тобі товариша й провідника дам, Богдане, мов золото, а проворний та хитрий, мов лисиця...

Кречовський відчинив двері і прикликав Марка.

— Дорогу знає, мов гончий пес, у ночі бачить, а небезпеку пронюхать на дві милі, а мені вірний приятель. Ось він.

— Бо й рідний батько не зробивби мені стільки добра, що пан полковник, — каже Марко.

— Сідай, Марку, та повечеряєш з нами, а що козаки, випили ?

— Допивають решти. Буде з них...

— Кажу тобі, Богдане, що при цьому хлопцеві можна про все говорити. Він дуже багато знає...

— Спасибі, Михайле, повік не забуду...

— Не пора дякувати... Коли гадавш їхати в Бакчисарай ?

— То ти й про те знавш ?

— Усе знаю. Отсей мій вірний Марко був у байраці під-Кременчуком і все слухав.

Хмельницький зчудувався.

— Ніколи чоловік не може гаразд забезпечитись. Там ставили чуйну сторожу і ніхто непроханий не міг туди дістатись.

— Для мене либонь немає такої сторожі, щоб мене спинила, каже Марко, сапопевно усміхаючись.

— Яка ж гвоя думка, Михайле, про наші замисли ?

— Така, як і твоя. Мусимо скинути панське ярмо і зажити своїм вольним життям. Я покищо прикидаюсь вірним союзником панів, а вони мені вірять, бо я шляхтич. Я їм підлещую, і вони нічого не догадуються. Бо ляха можна підлещуванням, мов медом у пропасть повести. Ти їх хвали, величай, а вони вірять, що вони справді такі святі та божі. Я не вибраний полковник, а поставлений, а проте мій полк піде за мною мов бджоли за маткою. Чи так, Марку ?

— Інакше воно й бути не може, бо пан полковник наче рідний батько про своїх козаків дбає...

— А який дух у вас на Лівобережжю ? питає Хмельницький.

— Такий самий, як усюди, бо в нас живеться народові, гірше як у вас. Ти подумай, що в нас всевладним королем пан Ярема, а він гірше вовкулака.

— Отож — каже Хмельницький — коли ми розгромимо шляхту на Правобережжю, тоді від вас уся шляхта втече. Тоді приходьте до нас.

— Не втече, бо я тобі кажу, що вона згіне під ножами розгнів'яного люду. Але я пристану до тебе ранше...

Розмовляли так довгенько при вечері.

Аж Марко встав і промовив :

— Нам в дорогу пора...

Хмельницький став прощатись.

— Ось тут, Богдане, для тебе гроші на дорогу. Без цієї мамони між татарвою одного кроку не зробиш. Чи ти мавш що ?

— Нічого. Мої гроші, що взяв сьогодні

за коня, передав я мому чурі Степанові; не знаю, де він тепер, сердега?

В коршмі було тихо. Марко вивів коні, Хмельницький стояв при задніх дверех. Посідали в сутіні і виїхали на дорогу.

У лісі було темно, хоч здавалося, що ніколи місячок визирав з поза хмари... Не відїхали ще далеко, як з ліса вийшов якийсь чоловік і заступив їм дорогу.

— Батьку, підожди, я зараз — заговорив зтиха.

Хмельницький пізнав голос свого вірного Степана.

— Степане, голубе, ти тут ?

— Тут, батьку. Відколи тебе піймали, я стежив за тобою. Я знав, що ти в цій коршмі, батьку, я там вже був і бачив вартових під вікном. З того я знав, де тебе замкнули, і ждав, коли добре поснуть. Таке робити, що я загадав, то найкраще над раном.

— Щож ти загадав, як хотів мене рятувати ?

— Я хотів підпалити коршму, а коли зробиться метушня, то я бувби тебе виніс на плечах з пожару...

— Ти пішки ?

— Куди! Ось тут зараз в лісі посідлані два коні...

Метнувся до ліса і за хвилю виїхав на коні, ведучи другого за поводи.

Поїхали далі в світ широкий...

* * *

Кречовський устав другого дня ранше всіх, і став кликати осавула Марка, а як той

не приходив, став будити спячих козаків. Та не легко було їх розбудити, бо вчора таки не жалували собі горілки. Полковник став їх лаяти, що позасипляли, а тут в дорогу пора. А Марка таки не було. Став добуватися до кімнати, де вчора замкнули Хмельницького, та ключа не було. Кречовський був страшно сердитий і приказав виважити двері. Та тут не було нікого. На землі лежали кайдани. Знову казав шукати, Марка ніде не було. Тоді покликали вартових з під вікна, та вони нічого не знали сказати. З вечера чули брязкіт кайданів, а опісля стало тихо. З Хмельницьким пішов осавула спати. Зробилася в цілій коршмі страшенна метушня і крик.

— Деж би я того слодівався, щоб Марко мені зрадив. Ніхто другий, лише він поміг вязневі втечи і сам з ним утік... Може ще був до того спільник? Він причепився до жида.

— Ти був в змові з тим бунтарем Хмельницьким, я з тебе шкуру зняти прикажу.

Жид дріжав усім тілом і присягав на все в світі, що він ні причому; він не знав, якого вязня везуть і не говорив з ним пів слова. Козаки були з того дуже раді, що так сталося. Але говорили, що ще ніколи не бачили полковника таким сердитим, як сьогодні.

Кречовський приказав козакам перешукати ліс. Він знав, що нікого там не знайдуть, а колиб і знайшли Хмельницького, то його не візьмуть.

Погоня вернулась десь аж по гівдні. Треба було поспішати й вислати реляцію до Шемберга про втечу Хмельницького. Ту реляцію вислав аж з Переяслава. Утеча насту-

шла в „способ не вияснений“. Довідався про те й Чаплинський. Він повинен був бути радий, що чорт не лише в Чигирині Хмельницькому помагає, але він побоювався за свою шкуру, і для того враз з старостою намагався за всяку ціну Хмельницького піймати.

Гетьман Потоцький, Шемберг, Конєцпольський, Чаплинський знали, що Хмельницький на Запорозжя втікати ме. На всі шляхи післали прикази, щоб його піймати і доставити живого або мертвого. Ніхто Кречовського не підозривав, хиба оден Чаплинський. Та з тим боявся виїздити, бо ніхто б його не послухав, та ще Кречовський міг упімнутися за свєю честь, бо то був шляхтич та ще й каголик...

Всі були певні, що Хмельницький щось не добре замишляє...

XI.

Зелений виноград.

По відїзді Олексія на Січ, Катруся за ним дуже тужила. Не бралась її ні їда, ні сон, ні робота. Ходить було сумна, мов хмара, або сяде в своїй кімнатці та сумненьких пісеньок собі співав, а в ночі гірко плаче за мимим. Даремно потішає її Настуся, уговорює мама.

— Не сумуй, моя дитино, не побивайся, тугою та плачем лиха не проженеш. Така наша жіноча доля, такий тепер час настав, що хлопці мусять йти туди, куди їх обовязок кличе... Ти доню, сэромиласьби, якби твій Олек-

сій не пішов на службу батьківщини, коли інші пішли... Ти молись за него, за його долю та дожидай, а дасть Бог, що він поверне здоровий, та ще слави придбає...

— Мамо моя, щож я вдію на це, що він мені все перед очима стоїть, куди ні ходжу, що ні роблю... І у сні його бачу, та такого знеможеного, недужого, а то й окривавленого. Він простягає до мене руки, та просить помочі. Боже мій, може він вже неживий, може ляхи піймали та замучили... Вона закрила очі і стала тихо плакати.

І так трівало довго...

Від Олексія не було ніякої вісти. Не знав нічого й Чорнота. Олексій з Хмельницьким їздить, але колиб що недоброго приключилося, то він знав би це певно.

Згодом Катруся заспокоїлась. До неї приходили вечерами дівчата, що їх хлопці теж пішли на Січ, і вони себе вечорами розважали.

У тім часі прийшов до польського постою кварцяних новий ротмістр Станислав Оржеховський. Говорено, що його сюди післали за кару за якісь промахи. Та він цього не вважав за кару, бо тут йому було добре. Розжився по своєму і тільки було у нього роботи, що гуляв по ночах та водився з такими п'яницями та шибайголовами, як і сам, ганяв за молодими й дівчатами. Був задирливий і всі його боялися. Був поганий з лиця поораного віспою, вічно п'яний і червоний, мов упир. На його великому червоному носі перехрещувалися сині жилочки, мов павутиння.

Незадовго по тім, як сюди прийшов,

стали пропадати дівчата та молодиці. Пійде було вечером куди небудь небога, та й вже пропала, не знає де ділася. Аж з годом вертається одна, друга, знеможена та знеславлена, і сама не знає, де і в кого вона пробувала. Одна вернулась збожеволіла, але багато й не верталось. Догадувались, що самі наложили на себе руки, щоб не жити в неславі. Ті, що вернулися при здоровому умі, розказували, що їх зовлено на вулиці, завязано очі й рота, повезено кудись недалеко, а там мусіли служити на втіху якогось упира та його товаришів. Опісля відвезено їх знову, і пущено на волю.

Люде догадувались відразу, що то Оржеховського робота, що то він ловить дівчат і молодиць, і вивозить до своїх гаремів. Ходили з жалобами до старости. Він теж боявся Оржеховського, що мав славу рубаки, з котрим не можна зачіпатися. Він було пообіцяв справу розслідити, а потому прохачів ще й вилаяв, і відправив з нічим. Раз прикликав до себе Оржеховського і хотів полагодити діло по доброму. Представляв йому, що з тої причини може прийти до розрухів, та Оржеховський поставився зухвало, а розрухів він не боїться, бо на розрухи він мав військо, і заспокоїть бунтівників у їх власній крові.

А на військо міг справді покладатися. Він йому у всьому потурав, не вимагав від нього нічого, і дозволяв йому робити, що завгодно. Міщане лагодилися посилати депутацію до Варшави, а поки що треба пильнуватися перед напастю. Нікуди не пускали самих дівчат та молодиць, а вже ввечері ніяка не вийшла би з хати.

Оржеховський вмів собі і на те порадити. Мав своїх ловчих собак, котрі передягнені, з замазаним лицем, вибірали слухний час, і хапали намічені жертви силою з дому.

Помітив Оржеховський і гарну чорнобриву Катрусю Серпанківну, і загнув собі на неї. Та Серпанки берегли свої дитини, мов ока в голові. Нікуди з дому не виходила, хіба в неділю та свято до церкви, а годі йшла в товаристві батька, братів, та челядників. Даремно слідкували за нею посіпаки Оржеховського. Тоді вирішив він за всяку ціну добути її силою вночі. Та в Серпанків було багато челяди і не легка була це справа. Оржеховський розкрив свій плян Чаплинському, що з ним приятелював і держав компанію. Обдумали обидва плян нападу, і Чаплинський обіцяв дати йому кількох своїх довірених гайдуків, таких мовляв, що самого чорта не злякаються.

Вони всі разом змовились, що в ночі підступлять під хату Серпанки, потрують його собак, добудуться силою до хати і повяжуть челядь. Катрусю ждатиме повозка у найближчій вулиці. Зараз визначили час, коли це має статися.

Та вони не завважили, що цю діявольську розмову підслухав Онацький. Він лише усміхнувся.

„Підождіть небожата, такого дістанете прочухана, що вам певне відхочеться заходитися в друге“

У вечері перекрався через тин до Серпанків, і задніми дверима зайшов у хату. Так він робив усе, як що важне мав старому ска-

зати. Тепер сказав таке, що старого мов заморозило. Він страшно розсердився і хотів зараз йти до старости з жалобою, ледве його Онацький здержав.

— Що ви доброго тим зробите? Вони випруться всього, притихнуть, а за часок зрлять, що схочуть, саме тоді, як ви цього найменше будете сподіватися.

— Хиба ж я можу таке безправство стерпіти?

— Я цього не кажу. Але краще буде, як ви на напад приготувитеся і напасників добре побьете, і буде раз на все біди край. Подумайте спокійно. Жінкам не говоріть нічого, щоб їх не тривожити. Маєте досить людей до оборони, і вона вам вдасться, тим краще, що ви будете на цю папасть приготувані... А по тім слові бувайте здорові, і ніхто хай не знає, що я тут був.

І зараз Онацький пропав так непомітно, як і сюди прийшов.

Старий Серпанка розповів це синам.

— Отож сьогодні в ночі має це статись?

— Так говорив Онацький, а я йому вірю.

— Не турбуйтеся, тату, не дамось.

Син зайшов в кухню, де сиділи челядники при вечері.

— Не розходьтесь нікуди, зайдіть по вечері в майстерню, а там прийде майстер і щось вам скаже.

Так і зробили. Туди прийшов старий і схвильованим голосом розповів їм, яка папасть над його старою головою коїться.

— Еге ж! — каже оден челядник — захо-

тілось собаці біленької паски... Не бійтеся, пане майстре, за нашу панночку всі постоїмо.

— Ех! яка шкода, що між нами Пана-са немає...

— Нічого, каже другий, я піду в місто між хлопців, і приведу кількох таких, як медведі... І не ждучи, чи його плян буде одобрений, метнувся на вулицю.

А за хвилину прийшло кількох міщанських парубків. Вони дуже раділи, що раз перелаяють тих злодюг, що стільки лиха людям накоїли. В майстерні такі навпомацки стали розбірати поміж себе люшні, ручиці, поколене дерево, сокири. Кожний пробував, що йому буде добре до руки.

Всі були раді, бо те, чого так довго шукали, лізе їм само до руки. Поділились на гуртки: одні засіли в хаті, другі в майстерні, треті в клуні. Челядники позабірали собак з собою на ланцюгах, і мали їх аж тді поспускати, як робота почнеться.

А славних собак держав Серпанка. Їх поприводили перед чужих парубків, і дали їх обнюшити, казали їх погладити і дати по куску хліба. Такий був вже безпечний, що пес на нього не кинеється. В цілій оселі стало тихо, мов в могилі. Жінки, не почувуючи нічого полягали спати. Старий, що все вставав раніше всіх, поклався теж не роздягаючись...

Та довгенько прийшлося ждати. Люде стали куняти, сидячи на землі. Аж десь перед першими півнями почувся на вулиці якийсь рух. Заїхала хура і стала подалі. Відчинилась хвіртка і хтось посвистував зтиха на собак. Потім почулось тихе ступання. Хтось обходив

хату довкруги, пси стали непокоїтись, та їм позатикали писки і змусили мовчати. Зараз потім прийшло на подвірря більше людей, підступили під двері, стали їх виважувати, та двері не були позамикані. Гільтяї наважили двері силою, вони відчинилися прожогом і всі влетіли відразу до сіней.

Тоді оден челядник здер прислону з свічки і стало ясно. Гільтяїв осліпило зразу світло та тепер стали їх бити киями та ломаками, куди понало. На той крик вилетіли другі з клуні та майстерні і попускали з ланцюгів собак. В першу чергу відтяли їм дорогу від вулиці. Счинився пекельний галас. Собаки, мов голодні вовки, кинулися на напасників, кусали по ногах і руках, і рвалися до горла. А парубки били тай били збентежених гільтяїв. Розбивали голови, ломали руки й ребра. Від крику побудилися сусіди, по хатах заблимали світла, люде повибігали на вулицю, питались оден другого, що сталося?

А коли дізнались, що на Серпанків напали розбишаки, счинився страшний івалт в місті. А далі стали собі переповідати міщане, що напала орда, лиш не знати, з котрого боку.

Вдарили у дзвони на тривогу. Люде збігалися, кожний хапав, що під руки попало, і біг у місто. Тепер становище гільтяїв ставало скрутніше. Сусіди заступали їм дорогу, і хоч би котрому повезло вирватися з того пекла, то попадав до рук розбішених міщан і йому добре доставалося.

Галас і крики дійшли до замку. Староста з Чаплинським налякались дуже. Вони думали,

що то певне Хмельницький напав на Чигирин. Чаплинський сховався до льоху, і дріжав, мов пес на морозі. Онацький зібрав роту гайдуків, приказав засвітити смолоскипи і так машерував вулицями, а тепер люде ще більше налякались. Як Онацький прийшов до Серпанків, то вже було по всьому.

Гільтяї лежали побиті на землі, а кількох навіть околело. Живих міщане повязали. Повозка втікла заздалегідь.

Онацький забрав повязаних і замкнув до льоху.

Був вже день, міщане стояли гуртками і розказували собі нічну подію з різними додатками й прикрасами.

Онацький пішов до старости. Його зараз пропустили, бо так староста приказав, щоб йому складено було звіт, що сталося. Старості й на думку не приходило, щоб це була штука Оржеховського. Ночувши від Онацького він зрадів, що то не Хмельницький, але сердився дуже, що його так непотрібно вночі налякали, і поклав собі гільтяїв приладно покарати.

— Я туди зараз прийду і їх перепитаємо. За той час бережи їх добре, і нікого не допускай, під горлом. Здається, що то товариші з якоїсь більшої ватаги гільтяїв, що непокоїть околицю...

Онацький був з того радий і зараз обставив вязницю доброю сторожою.

Згодом і Чаплинському сказали, що то не Хмельницький, і нема чого лякатися. Він вийшов з льоху. Довідався, що то якісь гільтяї напали на Серпанку. Але й того Чаплин-

ський налякався. Він же давав Оржеховському підмогу з поміж своїх гайдуків. Коли це выясниться, то може вийти халепа, бо Серпанка був в місті всіма поважаним чоловіком. Може через те втратити ласку в старости, а то може поганіше скінчитися. Треба справу якось замяти. Побіг зараз до тюрми, хотів туди зайти, та сторожа його не пустила.

— Хто вам тут старшина? — спитав люто.

— Онацький.

Онацький з'явився зараз.

— Твої люде либонь дурману наїлися, що мене не пускають до тих гільтяїв.

— А чого в. м. там треба?

— Хочу їх перепитати...

— Не можна. Зараз прийде сюди сам пан староста. Такий від нього приказ маю, щоб нікого, під горлом, не пустити.

— То пан староста вже про це знає?

— Так. Знає це від мене. Пан староста післав мене на стежу, як в.м. тут не було; я, як привів повязаних гільтяїв, йому склав звіт...

Чаплинський узяв на бік Онацького.

— Слухай, Онацький, ти знаєш як я тебе люблю. Через мене ти старшим став над гайдуками. Пусти мене до них, ще заки прийде сюди пан староста. Ніхто про це не буде знати, хиба ми з тобою, а я тобі ніколи цього не забуду.

— Служба, в.м. — каже Онацький, розводячи руки, — пан староста не знає жартів, а я хочу ще довго їсти старостинський хліб, і не сидіти в тюрмі, або піти під руку ката.

Пан староста заборонив під горлом... Нелише ми два про це знали би. От скільки тут свідків, міг би хто виговоритися... Я би радив в.м., що б пішли звідси, поки прийде пан староста, а він прийде ось-ось.

Чаплинський закусив губи і зараз відійшов, та подався зараз на квартиру Оржеховського. Оржеховський ще спав під периною.

— Уставай, вашмосць, і випивай пиво, що наварив, щоб не довелось нам обом випити.

Довго ним термосив, поки Оржеховський прочував.

— Що сталося? Чого не даєш спати?

— Похід на Серпанківну не повівся... міщане побили напасників, повязали їх і тепер сидять усі в тюрмі. Треба щось робити й то зараз. Я хотів туди зайти до них, та мене в приказу старости не допустили...

— Що ж я зроблю?

— Йди ти до них і роби що знаєш. Може той хам не осмілиться тебе здержувати, бо тебе всі бояться.

Оржеховський одягнувся миттю і вони вийшли на вулицю.

— Як мене не пустить, то зарубаю того хама, мов собаку... Виправдаюсь тим, що хам поводився непристойно...

Та як їм неприємно обом стало на душі, коли прийшовши туди, довідались від гайдуків, що там вже староста урядув.

Оржеховський закляв усіми чортами, і, не дивлячись навіть на Чаплинського, пішов у найблищий шинок.

Староста не мало счудувався, стрінувши

між ув'язненими також своїх гайдуків. Одні лежали з розбитими головами без пам'яті, другі призналися, що вони пішли забрати силою Серпанківну. Признались теж, що ротмістр наймав їх до того і добре платив за те, що ловили для нього у місті молодниць і дівчат на розпусту. Гайдуки щадили Чаплинсько-го і не хотіли зрадити, що він їх посилав. Він певне буде їх тепер рятувати...

Староста був лютий, що в його столиці таке безправство робиться. Який був би для нього сором, якби таки про це довідались в Варшаві. Не зробили б йому нічого, то правда, але сміялись би з нього, та прозвали райфуrom якогось там ротмістра Оржеховського. Треба було гільтяїв стратити і кінці пустити в воду...

Прикликав Чаплинського і приказав гільтяїв потихеньку звести з світу, а з Оржеховським він сам поговорить.

Чаплинський виконав старостинський приказ дуже радо. Прикликаний кат швидко справився. Коли Чаплинський докладав про те старості, то він нічого не кажучи, покивав йому пальцем.

Трудніша справа була з Оржеховським. Такий авантюрист може на все зважитися. Шукали його довго. Аж на третій день явився.

— Вашмосць вироблявш в місті несо-творені річі. . Захоплюєш жінок та дівчат на сваволю, посилавеш гільтяїв нападати на спокійних міщан... це злочин, *raptus feminae* (схоплення жінки), а вашмость хиба знаєш, яка за це кара?

— Це неправда, — крикнув Оржеховський.

Ніякого насильства не було. Ті, що до мене приходили, приходили добровільно. Свідчить про це моя служба. А що вони потім инакше говорили, то звісна річ, що кожда бялоглова так говорить, коли її прогнати з хати.

— А нічний напад на Серпанка ?

— Нема на те свідків, котрі би мені до очей сказали, що я тих гільтяїв туди посилав. Гільтяї хотіли або ограбити Серпанку, або забрати його дівчину, й продати татарам. Мав бути дуже гарна бестійка...

— Так зізнавали гільтяї, як я їх переслухував, і це записано в протоколах...

— Але до очей повинні мені це сказати. Я хочу їх бачити, чи посміють... То, що вони говсрили не в суді, не було конфронтації, це неважне. Шкода, що Чаплинський так з ними поспішився... А може йому було треба того більше, як мені...

Тепер побачив староста, що не на страшка натрапив. Але хотів того аванюриста чим швидше з міста позбутися...

— Найліпше, вашмосць, зробиш, коли з відсілля перенесешся до иншого гарнизону... Тут вже занадто на тебе ремствують...

— Я того не зроблю. Стою під приказами й.м. пана коронного гетьмана Потоцького. Я поставлений комендантом тутешнього кварцяного війська, і тільки на приказ пана гетьмана уступлю...

Оржеховський знав, що староста Конецпольський з гетьманом Потоцьким не любляться, і староста до гетьмана не піде жалуватися, а колиб і пішов, то той навмисне йому цього

не зробить. Потоцький хоч вже й старий, а любить ще з молодицями погуляти.

Оржеховський сердечно сміявся, як вийшов від старости. От утер носа магнатові, і легенько вибрехався з халепи.

Чаплинський дораджував теж Оржеховському, щоб пішов собі геть, щоб з старостою не задирався, бо то магнат і поставить на своїм, як захоче, а він дуже завзятий. Чаплинському хотілось теж по послідній афері позбутися того авантюриста.

— Тидурень, — відказав ротмістр Чаплинському — як довго Потоцький з Конєцпольським жруться, так довго мені твій староста нічого не зробить.

Буцім то все втихло, але причина нападу на Серпанків, та й її справник були усім відомі. Міщане роззвірились на Оржеховського тим більше, що й староста не міг йому нічого зробити. Серпанки, хоч щасливо відбили напад, не почували себе безпечними. Це могло ще повторитися, коли найменше того сподіватимуться. Те саме говорив і Онацький і радив Катрусю денебудь схвати, поки чорти того клятого ротмістра не заберуть з міста.

Серпанки вирішили вивезти Катрусю до Київа, до якого жіночого монастиря потай усіх і там її схвати. Старий Серпанка з сином повезли її серед плачу матері й самої Катрусі.

А Оржеховський, хоч йому доповідали, що міщане йому погрожують, не робив собі з того нічого і продовжував свою сваволю далі. Одного разу зайшов у переулок, де жила гарна молодиця, зайшов в хату і почав її

напастувати. Вона наробила крику. Збіглися мішане і вбили його колами, мов собаку...

Довідались про це кварцяні і шукали помсти за свого командира. Стали до мішан стріляти. Счинилась баталія на вулицях. Конецпольський післав свою прибічну коругву і кварцяних розброїли. Староста затирав руки, що так легко позбувся ненависного ротмістра, і післав про те реляцію не до свого ворога, гетьмана, а просто до Варшави...

* * *

Корнієнка не було на ярмарці в Бужині, як увязнили Хмельницького. Довідався про це від козака, що водив коня на ярмарок. І Степан кудись пропав. Корнієнко оставсь ні в сих ні в тих, не знав, куди дітись і вернувсь до Чигирина.

Горпина прийняла Корнієнка з плачем. Вона знала, що Богданові притрапилосьь.

— Ой! кари на них, пекельної кари, на тих панів нелюдів...

Від Горпини довідався Олексій, що в Серпанків сталося і, що Катрусі в Чигирині вже не має.

Зайшов до Серпанків, де його привітали, мов рідного.

Про те, щоб Картусю тепер можна привезти до дому, ще не говорилося. Всі ще боялися помсти кварцяних.

І знову позначалось безділля для Корнієнка. Сидів у няні Горпини та заходив до знайомих, найбільше до Серпанків, куди його тягло поглянуть на ті місця, де пережив найкращі дні свого життя. І бандури не було, бо їм

оставив на Січі, виїжджаючи з Хмельницьким до Варшави. Він знав, що Хмельницький втік, непокоївся, тим, що не знав, чи повелося йому перебратись поміж ворогів на Січ.

XII.

„Я старий січовий товариш“.

Коронний гетьман Потоцький такий був певний, що Хмельницького піймають, що, видавши прикази до усіх станиць і до старших реєстрових козаків, поїхав сам до Бродів порадитися з своїми одnodумцями-магнатами, що зробити з цим бунтарем. Для всякої певности післав приказа й на Січ Запорозьську, щоби там бунтаря Хмельницького, як тільки зявиться, піймали і в кайданах йому віддали, або його голову привезли.

А тимчасом Хмельницький з своїми двома вірними товаришами мандрував на Січ. Оминали села і місточка, щоб на якого знайомого чорта не наскочити. Марко Голод показав себе неаби яким вожатим. Знав околицю, начеб свою хату. Знав кудю їхати, щоб і своїх знайомих не стрінути. За харчами посилали Степана, а ночували, де припало: в лісі, в байраку, або й серед степу широкого.

І так їм таланило, що лише раз наскочили на польську стежу. Сховались в траві, коні полягали, а стежа переїхала та й їх не помітила.

Настала осінь, похолодало добре. Треба було кожухів. Степан купував по одному в містечках.

Нарешті прибули на Січ 11. грудня 1647 р. Хмельницький зайшов до кошового, і тут довідався, що гетманський приказ на його арештовання його випередив.

— Гонять за мною, мов за скаженцю со-бакою — говорив з жалем, — та бодай тут ляцька рука мене не досягне...

— Ти помиляєшся, Богдане, — говорив сумно кошовий. — І тут для тебе небезпечно. Знай, що за твою голову поставлена велика нагорода, а на таке не один злакомиться. А хочби й не те, то бач, що гетьман не задоволиться письменним приказом. За тим може кожний день прийти й сила, якій ми не зможемо опертися, бо тепер на Січі запорожців мало. Усе розбрелось по хуторах та зімовиках. Моя рада така: Втікай, Богдане, далі до дніпрового лиману.

Нічого було робити. Хмельницький зібрав на Січі гурток охочих товаришів, і подався далі на Низ.

Аж тут на Низу серед непроходимих пла-ів, закрутів, річок, потічків та озірців почував себе безлечним. Хтоб не обзнайомлений зайшов сюди, пропадав певно. Такому не було вороття. Тут був останній азиль для тих всіх, яким не було безпечного місця між людьми. Таких застав тут Хмельницький чимало. Як тільки з'явився, стали біля нього збираться рі-жні сіроманці, очайдухи і горлорізи. Хмель-ницький взявся зараз до їх організації, і поклав на них свою тверду вмилу руку. З тої безкарної юрби хотів зробити військо. Зма-гався в їх неслухняні, бурливі голови втовкма-чити ідею освободження України з ляцької

кормиги, вляти в їх серця любов до неї, до батьківської віри та церкви.

— Хибаж вічно хочете так по звіринному жити, та вашою кровю комарів годувати? Хибаж вже не має на божій землі такого спокійного кутка, де ви могли жити як люде живуть? Ні, брати, і ви люде, а не звірі, і для вас право людини писане, і для вас знайдеться місце між людьми на нашій широкій Україні. Але це місце треба собі здобути силою, а сила у вас в. Треба вимести з України це сміття, цих заволок, з яких причини ви стали бездомними сиротами скитальцями. Дивіться на мене: — Я старий козак, січовий товариш, і я попав між вас, сіроманців, бо мене гонять, мов звіря, за це тільки, що ограблений злодіями з батьківського і мого власного майна, хотів я чесною, мировою дорогою доходити на розбійниках мого права. Тепер і я з вами на одному возі їду.

Так говорив Хмельницький до теї напів голої й босої голоти, а кожне його слово западало їм глибоко в душу. У тих вкритих звіринними шкурами викидків тодішнього суспільства пробуджувалась людська душа, прокидалась любов до батьківщини, їх захоплювала Хмельницького ідея. Кожньому пригадувалось колишнє. Стискав серце жаль за покинутою ріднею, за рідною стріхою та селом, і вони липнули до Хмельницького, мов бджоли до матки. Хмельницький своїм розумом, своєю великою душею поконав дикі інстинкти теї сірої юрби, і зробив з них слухняне здисципліноване військо...

Ляхи й тут не лишили Хмельницького в спокої. Справдилось те, що говорив кошовий.

Потоцький недовіряв січовій старшині, що б вона по доброму видала Хмельницького і тому не довго по висланні листа, післав знатніше військо, яке мав під рукою, на Січ. Під командою польських офіцерів післав 800 жовнів. Між тими було 300 поляків, а 500 українців. На Січ війшли вони без ніякого опору зі сторони січовиків. Їх було під цю пору дуже мало.

Команда, не заставши тут Хмельницького, пішла за ним у слід далі на Низ. Хмельницький сподівався того, і розтягнув свої стежі аж до самої Січі. Хмельницький довідався зараз, які гості йдуть до нього. Він післав зараз двох дотепних козаків проти поляків і навчив, що мають робити.

Вони прийшли до польської команди і жертвували свої услуги. Вони знають, де зараз Хмельницький, і проведуть військо безпечно. Але вони хотять знати, що за це дістануть, бо мовляв, задармо нічого нема. Вони чували, що на голову Хмельницького наложена нагорода, але не знають, яка саме... Без них, то сам чорт Хмельницького не знайде. Це упірне говорення за гроші, розвіяло у ляхів всяке підозріння. Таж це такі люде, що живуть з грабунку й крадіжи, а за гроші продадуть чортові душу. Та ще як їм командир сказав ціну, вони стали торгуватися. Жадали, що б їм половину дати зараз та ще, що б їм було прощено всі гріхи, і що б можна було вертатись вільно на Україну до своїх домівок. На це ляхи пристали, а що до грошей, то з тяжкою бідною згодились дати зараз четвертину. Команда була з того дуже рада,

що невеликим коштом зроблять таке велике діло, а що до нагороди, то вона їм, а не тим харцизам достанеться. Тим походом вони дуже перетомились, час було вертатися, бо зімувати тут не доведи Господи. Було їм спішно. Козаки пішли зараз між військо, і тут знайшли земляків. Рушили зараз у похід. По дорозі висланники Хмельницького не дармували. Вони увихались непомітно поміж земляками, і шептали їм в уха.

— Чи вам, люде, полуда очі заступила? Хиба ж ви не знаєте краще нас, який на Україні утиск від панів, та жидови? А ви йдете на наших братів збрійною рукою? І для кого, — для панів-гнобителів? Ми не з гаразду, не з розкоші живемо у ямах серед болота, мов дикі звірі. Нам би на байдаки, та й на море. А ми того не робимо, бо ми гуртуємось до великого діла — приборкати панів-магнатів, і Україну з під ляцького панського ярма освободити.

— Що ж нам робити? Ми на службі, і наше діло слухатись.

— Дурні ви. Ви воли робочі, а не люде. Доброхіль вбрали шию в ярмо, і не хочете його скинути. Приставайте до нас.

— Що ж зробимо, — у них сила.

— У нас більша. За нами пора й місце. Але..., як хочете. Та знайте, що ми вже завели вас в такі нетри, що жива душа звідсіля не вийде. Не хочете, то й вас, як Каїнів, погубимо враз з ляхами, мов мишеняць.

І воно так справді було. Водили команду ріжними манівцями і викрутасами, аж завели в таке місце, що поминай як звали, і вороття не було.

Це допомогло. Нашіптуння знайшли по-слух.

Одної сірої днини в ранці, з усіх боків повилазили із своїх скриток сіроманці і кинулись на ляхів. До них пристали і українці, що служили в польському війську. Ляхи страшно налякались, побачивши тих обідранців, що виглядали на дикунів, а сі стали всіх поляків мордувати, ловити, та топити в полонках. Нікого не пощадили.

Тепер сила Хмельницького значно побільшала. Пристало до нього 500 узброєних і вишколених в воєнному ремеслі жовнірів. Серед цих обставин, які тут були, неможливо було зімувати. І Хмельницький вернув на Січ. Тепер була тут така сила, що нічого було Потоцького боятись.

Запорожці привітали його, мов спасителя. Зараз розіслав ксшовий прикази по низових зімовиках і паланках, щоб товариші негайно вертались на Січ. Вість розійшлась голубиним летом по всіх усядах. Опріч козацького товариства стали збігатись сіроманці-скитальці, панські втікачі, що ховались над берегами долішнього Дністра, Буга й Самари, що жились мясом дичини, та рибою і жили в печерах й ямах. Прибігали сюди й нові втікачі з України. Достоту так, як коли господиня винесе решето зерна на подвіря і заличе курей, а вони із всіх закутин збіраються в одно місце до зерна.

Військо Хмельницького більшало з кожним днем. Він його організував, складав в сотні й полки, вишколював і заводив залізну дисципліну. Пригадались недавні ще часи

славного гетьмана Петра Конашевича. У всіх серцях царила надія на Хмельницького, однодушна й тверда. Він Божий висланник, він Україну визволить...

Серед теї безвпинної праці писав Хмельницький листи до гетьмана Потюцького, до Шемберга, Конєцпольського і до самого короля. Пригадував свої заслуги для отчизни, а яку за це дістав нагороду? Такий пройди-світ, пяниця і розбишака Чаплинський зробив йому страшну кривду, а він замість знайти для себе право, діждався того, що за ним гонять і нагороду на його голову, начеб якого злочинця, визначають.

До Шемберга писав, що він мусів втікати, бо Чаплинський наважився життя йому вкоротити. На Січі збираються тепер козаки не на що друге, як хиба, що б вибрати й вислати депутатів до Варшави, що б випросити собі тих прав, які вони вже мали від попередніх королів, а які відібрали від них окраїнні пани. Просив Шемберга, що б він був ласкав опікуватися його домиком у Чигирині, бо йому вже з цілого його майна нічого більше не осталося. Конєцпольському писає, що виною того нещастя є Чаплинський, котрий закрався в ласку пана старости на те, що б з його користати. Назвав Чаплинського литовським покиданцем, польським пянцею, а українським розбишакою. До Шемберга писав так, наче б його вважав справді своїм старшим.

Ніхто, крім старшини, не знав про правдиві наміри Хмельницького.

Хмельницький знав через своїх шпигів, що ляхи ладяться у похід на Січ, що військо

мав повести Шемберг. Тими листами хотів цей похід так довго проволікти, поки він сам не покінчить діла організації.

А втікачі з України що раз більше напливали і своїми оповіданнями про панські утиски ще більше розпалювали козацькі уми до помсти.

Але гетьман Потоцький не вірив запевненням Хмельницького. Він був його найзавзятішим ворогом. Лист Хмельницького застав його в Бродах. Гетьман не хотів навіть відповісти на нього, а поклав собі збирати військо, добути Запорозьку Січ і розбити до кінця це осине гніздо, Хмельницького піймати і на кіл посадити.

Та другі пани були инчої думки. Не треба Хмельницького доводити до одчаю, бо людина в одчаю на найстрашніше може зважитись. Їм повелось уговорити Потоцького, що згодився йти з Хмельницьким на переговори. Вибрано до того шляхтича Хмелецького.*)

Хмелецький як прибув на Січ, став уговорювати Хмельницького, щоб покинув ворожі думки, покався, вернувся до дому, а все буде йому прощено і волос йому з голови не впаде. Він так говорив з поручення Потоцького, котрий казав навіть, не вагаючись, поручитись за це шляхецьким словом чести. На ділі мав Потоцький на думці, щоб лише вивабити

*) Той Хмелецький перейшов потому на козацький бік, був полковником у козацькому війську. Потім затіяв проти Хмельницькому зраду, хотів сам стати гетьманом. Загівір викрито, присуджено його на смерть і страчено враз з другими заговірниками.

Хмельницького із Січи на Україну, а там піймати й звести з світу ганебною смертю.

Та Хмельницький, знаючи жорстоку вдачу Потоцького, передбачив його диявольські замисли, і не дав себе перехитрити. В переговорах, показував із себе покірного, та що вірить Хмелецькому у всьому, запевняв, що ніяких ворожих замірів не має на думці, але поки що на Україну вертатись не може, поки не вернеться з Варшави козацька депутація, котру козацтво збирається вислати. Він мусить бути при тім, як складатимуть пункти для депутатів, а ті пункти зясував Хмелецькому так: прохати: 1) щоби кварцяне військо виступило з України, бо воно своїми постоями дуже шкодить і посполитим і козакам. 2) Щоби поляків не наставляти старшими над реєстровими козаками. 3) Щоби козакам були повернені ті права й привілеї, які їм надав король Степан, які їм потому обіцяв королевич Владислав за прислуги у війнах московській і хотинській. Поки цього не буде, то він на Україну вертатись не може, бо він переконався, що й королівський глейт не охоронив його від панської сваволі.

Хмельницький показував із себе вірючого, що Польща певно козакам дасть те, чого не хотіла їм дати у найскрутніщій для неї годині.

Хмелецький відмовляв, що це прямо не можливе, чого козаки жадають. Тут розходиться про самого Хмельницького, а не про козаків.

Богдан не дав перехитрити себе.

Стріча Хмелецького з Хмельницьким відбувалася на острові Томаківці, а не на Січи,

бо козаки навмисне сказали, що там в Січ, щоб депутація не могла бачити тих приготовлень, які там велися.

Поляки, бачучи на Томаківському острівчику кілька сотень козацьких, які забрав з собою Хмельницький, гадали, що це вже все, чим Хмельницький розпоряджує.

Посольство відїхало з нічим, але користаючи з часу, придивилися добре Томаківці, та помічали усі слабкі сторони тої неважної фортеці.

Хмельницький зараз після того ладивсь їхать у Крим, а до Корнівка у Чигирин переказав, щоби, не гаючись, приїздив на Січ.

ХІІІ.

В гостях у Татар.

На ханському стільці у Криму сидів у той час Іслам - Пірей, недавній скиталець та вигнанець, татарин хитрий, войовничий і недовірчивий. Як йому донесли, що приїхала козацька депутація, він добачив у цьому якусь козацьку хитрість, і не хотів до себе Хмельницького допустити. Але все таки видав приказ, щоб з тим посольством гарно поводитись, і щоб послам нічого не бракувало. Це було конче потрібне, бо Татари хоч вміли посольство шанувати, дивилися на козаків бісом, як на своїх споконвічних ворогів. І ханові здавалось підозримим, що ті козаки, що все воювали з Кримом, тепер посольство шлють.

Хмельницький знав татарську мову і тепер став накладати з мурзами і ханськими

Богдан Хмельницький, — портрет його, як був гетьманом.
надрукований в 1651 р. в Гданську (Данцігу).

дорадниками. Це багато коштувало, бо треба було, всюди вкуплюватися золотом.

Нарешті повелось мурзам уговорити хана, щоб допустив Хмельницького перд себе.

Ставши перед його світлістю, Хмельницький говорив так:

— Що козаки дотепер воювали з татарами, то робили це по приказу свого пана, — польського короля. Коли б не те, то вони не мали б причани ворогувати між собою, і жили б у вічній згоді. Чейже не було причиною до війни те, що інколи конюхи татарські посварились або й почубились з конюхами козацькими на стелу. Коли б козакам повелось освободитись від теперішнього свого пана — Польщі, то став би вічний мир між обома народами. Ож козацтво присилає своїх послів до його світлости Хана просити помогти їм у тій війні з Польщею своїм славним лицарським військом.

— От і тепер дістали ми від короля грамоту, щоб зібрати велике військо, та йти на татар. Коли ми не освободимось від Польщі, та таки будемо мусіли йти на вас, а з цього вийшла би й для нас і для вас велика шкода.

Хмельницький виняв королівську грамоту і поклав у ніг хана.

Прикликали зараз товмача. Він придивився підписові і печатці королівській, і запевнив хана, що грамота правдива. Ця грамота зробила на хана велике вражіння, а так само на його дорадниках. Видно, що Хмельницький правду говорить.

Хан відправив Хмельницького без відповіді, але зараз скликав свою прибічну раду.

Між ними було багато таких, котрих Хмельницький ввів на свій бік перетягти.

— Грамота є — говорив хан — і видно, що не підроблена, та чи нема у цьому хитрої змови поміж козаками та польським королем? Може хочуть нас заманити у засідку, а відтак розбити?

Але мурзи, що передтим з Хмельницьким балакали, впевняли, що тут ніяких хитрощів не може бути, бо Хмельницький хоче лишити свого сина заложником у хана.

Зраз прикликали Хмельницького на раду.

— Як ти, Хмельницький, говориш правду, то поклянись на мою шаблю.

Хмельницький прийняв ханську шаблю, поцілував її крицю, вигукнув твердим голосом слова присяги і закінчив:

— Як що я говорив неправду, так хай мені отся славна шабля голову відрубав.

Тепер вже повірили Хмельницькому усі. Хан каже:

— Доки Диван не вирішить війни з Польщею, то мені не вільно нічого зачинати. Але ти, Хмельницький, звернись до перекопського мурзи Тугай-бея, хай він, коли хоче, йде тобі помагати. Якщо зам обом поталанить, а Диван позволить, тоді й я піду війною на Польщу цілою ордою, і переверну усе горі дном. Твого сина лиши тут у мене як заложника. Кривди йому певно не буде.

Хмельницький оставив Тиміша з кількома козаками у Бакчисарай.

— Тут, сину, дивця на все, не залежуйся, не дармуй, дивись та слухай. Усе тобі

в житті придасться. Знай, що тобі довше прийдеться жити на світі як мені. Тут буде при тобі мій старий друг Потапенко, — слухай його, як мене самого.

Хмельницький забрав з собою Корнівнка і вертався на Січ. По дорозі треба було вступити до перекопського мурзи Тугай - бея, до котрого хан передав письмо.

По дорозі придивився Хмельницький добре, що в Криму була велика біда. Минулого року стояла велика посуха, не було трави, скот вигинув. Примушені голодом Татари певно вийдуть із Криму, щоб чужим добром поживитись. А зроблять це тим певніше, що з боку козаків не буде їм перешкоди.

Перекопського мурзу Тугай - бея вважали всі за великого войовника, хижого й лютого. Любив чистенько набігати християнську землю, і ніколи не вертався з порожніми руками. Робив це на власну руку, не конче вижидаючи приказу хана. А інколи хан казав йому таке робити, бо він про це нічого не знає. Бо коли з Царгороду приходила дсгана ханові, то він скидав вину на мурзу і на його неслухняність, а мурза знову виправдувався тим, що козаки все його зачіпають, і не дають жити. Решту робили подарунки ханові, і мурзі нічого не ставалося.

Таке було й тепер. Між Польщею та Турками стояв вічний мир, а Тугай - бей мав йти війною на Польщу на власну руку, на поміч козакам.

Тугай - бей прийняв Хмельницького дуже неласкаво. Не зважаючи на ханське письмо накинувся на него з криком:

— От як воно! Недавно ви билися з нами, а тепер ми, татари, маємо свою кров за вас проливати? Добре вам так. Хай вас усіх ляхи вимордують, а тоді не буде кому заступати нам дорогу на Україну й Польщу.

— Кажеш, мурзо, що так добре, а я кажу, що так зле і для нас, а ще гірше для вас. Ми не дамося ляхам вимордувати, а коли ляхи добре нас натиснуть, і нам неможливо буде на Україні жити, то ми підемо на вас війною, здобудемо і завоюємо увесь Крим, переселимо сюди всіх українців, а ви йдіть собі, куди хочете, а ні — то мусите нам служити.

— Закороткі руки...

— Не дуже. Будь ласка нагадати собі, що ще не так давно, як наш гетьман Сагайдачний перейшов з військом Крим півперек аж до самої Кафи... Так само може й ще раз статися. Ти подумай, що народ загнаний у тісний кут, рятуючи своє життя може чудес хоробрости доказати. Так само можна зайти й до Бакчисараю і там остатися. А може статися й те, чим похвалявся гетьман Концпольський, що на шийці Криму поставить велику фортецю, і замкне вас в Криму. Признаю, що ви, татари, лицарський народ, але фортеці, котрій будуть довозити з другого боку всього, ви не візьмете. А коли це станеться, то буде вам так, як тому лисові, що йому всі виходи позатикають. А чи не краще нам жити у згоді, ставати враз і до боротьби і до паю? Тоді ані ніякий Потоцький фортеці на Перекопі не буде ставити, ані нам не буде потреби добувати Криму, коли матимемо забезпечені плечі і з нашими ворогами зможемо

помірятись. Подумай на ту здобичу, яку ми на ляхах добудемо. Наш брат козак йде на війну з тим, що може з собою забрати і що йому до війни потрібне; а за кожним паном магнатом їдуть на війну вози повні всякого добра, і то неаби якого. А тим ми маємо поділитися...

Хмельницький, говорячи це, дививсь на татарина і помітив, як у його загорілися очі.

Зараз став ласкавіще говорити з Хмельницьким. Посадив його біля себе і почаствував кавою, чубуком й солодощами.

Тугай-бей прикликав зараз знатніщих татар на раду, і вони вирішили помагати Хмельницькому хоч би й зараз. Показалося, що в них на разі не було більше війська готового, як чотири тисячі.

Тугай-бей задержав Хмельницького кілька днів у себе в гостях, і потім супровожав його. Тепер стали приятелями. Татари переправились через Дніпро коло Кізикирмена, Хмельницький лишив татар біля Базивлука, і поїхав на Січ, забравши з собою кількох татарських старшин.

*

*

*

За час побуту Хмельницького в Криму напливало козацтво на Січ з усіх сторін. На Січі було глітно від народу.

На Січі став Хмельницький дня 18-го квітня 1648 р.

Кошовий скликав велике коло, а що в самій Січі не могли поміститись, то вийшли всі на майдан перед січову фортецю.

Кошовий розвів діло перед зібраними, пригадав усі кривди, які від панів та жидів народ терпів і закінчив вдалою подорожжю Хмельницького на Крим.

— Слава Хмельницькому! — гукали козаки викидаючи в гору шапками. Хай тепер править нами Хмельницький, бо в нього голова на те, а ми від тепер не будемо блукати, мов вівці без пастиря. Голови наші покладемо за нашу свободу і віру, або проженемо з України наших томителів і кровопійців. Проженемо їх геть аж за Вислу, а Україна нам достанеться.

— Добре так! Ми всі згодні, гукала юрба.

Тоді кошовий післав до січової скарбниці і звідсіля винесли військові клейноди, подаровані королем Владиславом: прапор з білим вітрлом, бунчук, булаву, і військову печатку. Кошовий передав те все Хмельницькому. Він говорив:

— Ми тобі це, пане Хмельницький, лише позичаємо. Маємо в Бозі надію, що здобудеш на ляхах кращі клейноди, а тоді нам отсі віддаси. Йди з Богом, веди запорожське військо до слави, пане гетьмане.

Схвильований Хмельницький, держачи булаву в руці, говорив:

— Товариші, лицарі, брати мої! Велика честь мені припала стати на чолі славного запорожського війська. Велика мені честь вести те військо на наших ворогів, гнобителів нашої церкви і віри. І я, враз з вами, голову положу за ті наші святощі. Та покищо прошу вас: не називайте мене ще гетьманом, лише вашим старшим. Ви мене вибрали згідними голосами, то правда. Але гетьмана обирає все військо козацьке, значить й реєстровці, а їх тут немає. Не кажу, щоб вони були важніші за вас, але я не хочу заводити розладдя між одними та другими. Нагадайте, який бешкет

вийшов у нас над Солоницею, де перечились за старшинство Наливайківці з Лободівцями... Я того не хочу. Хочу згоди між січовими й реєстровими козаками. Тому подождіть, поки зійдемося разом, а тоді переведемо вибір по закону.

— Хай буде по твоєму, ти нам голова, і знавш краще нас, що добре.

Як скінчилася рада, привели татари, що довкруги Січи сновигали, девять чоловіків, яких піймали на дорозі від Паволочі. Вони видались Хмельницькому підозрілими.

— Возьми їх — каже — до полковника Ганжи — добре на слитки, а ти, Олексію, записуй усе, що будуть говорити.

В тих часах не вели інакше слідства, як силуючи питаних більшими або меншими муками. Звичайно припікали тіло гарячим залізом. Розвели зараз багаття і Ганжа взявся за діло. Повязаних бранців поклали на землю. Олексій не привик до такого, і відвернув очі. Бранці справді виглядали погано. Обдерлась на них одежа і були заболочені, що й лиця не видно. Знати було, що йшли здалека, повзли по болоті, та й татари не дуже то чемно з ними поводились.

Аж оден з бранців каже до Олексія :

— Non cognois me, amice, Alexius? Serpara me ab istis latronibus, multa tibi narrabo. (Не пізнав мене, приятелю Олексію? Прикажи відділити мене від цих розбишак, я тобі багато дечого розкажу).

Олексій не міг з дива вийти. Якийсь знайомий йому голос, та з лиця не може пізнати, і не може нагадати.

Олексій приступив до Ганжи і шепнув до вуха кілька слівець.

— Прикажи, пане полковнику, розв'язати цього чоловіка, то мій знайомий, я його поведу до гетьмана.

Сталось це в мить. Олексій вів під руку незнайомого, котрий не здужав власними силами йти, а по дорозі каже:

— Заговори ще кілька слів, може нагадаю хто ти? далєбі не можу пізнати.

Бо справді годі було у тїм змарнілїм заболоченїм лицї із спаленими на вугїль губами з розкудовченим волоссям, пізнати людину, якої довго не бачилось.

— Василь Чорненко, твій товариш з бурси. Олексій зрадїв і став його, навдивовижу всїх, сердечно обнімати.

Хмельницький сидїв на возї, а довкруги його старшина.

— Батьку, каже Олексій, отсе мїй товариш з бурси — Василь Чорненко. Як був би до мене не заговорив латиною, я був би його нїяк не пізнав.

Хмельницький здивувався.

— Говори вашець, що тут робиш і як у цю компанїю попався?

— Поперед усього поклін і поздоровлення від пана полковника Михайла Кречовського. Я у його за писаря служив. Він посилав мене до тебе, пане гетьмане. Мої товариші, що їх сюди привели, то угри, які служать в нїмецькій коругві. Їх вислали сюди пани, твої приятелї, пане гетьмане, щоб тебе вбити. За це обїцяно їм велику нагороду. Вони мало знають по нашому, мали показувати з себе перебігців

і пристати до війська в. м., та ждати слушного часу, коли б довелось виконати діявольський замисел. Довдався про це пан Кречовський каже до мене:

— За всяку ціну, Василю, йди з ними, передягнись, як знаєш, роби що знаєш, щоб лише завчасу остерегти пана Хмельницького, поки вони ще разом і не порозлазяться по табору. А від мене скажи пану Хмельницькому, що я надпливу проти нього на байдаках з моїм полком і хоругвою німецької піхоти. Мій байдак випередить всіх. Я хочу перший причалити до берега, та з ним поговорити. Щоб на мене не стріляли. Треба теж щадити німецьку піхоту, бо то наші люди, лише за німців передягнені.

Хмельницький дуже зрадив від цієї вістки, а Чорненко так знемігся, що впав зомлілий на землю.

Його привели до пам'яті.

— Що тобі, сину? — питає Хмельницький.

— Я дуже знеможений і пити хочеться. Не гаразд попасти татарам в руки.

— А ну-ко хлопці, дайте йому їсти та пити, та передягніть його, зробіть з нього чоловіка, бо виглядає на опудало.

Олексій полишив тут товариша й побіг до Ганжи. Тепер не було йому жаль, що тих гільтаїв залізом припікали. Бранці ломаною українською та польською мовою признали те все, що говорив Чорненко.

Коли Олексій усе позаписував, Ганжа каже:

— Досить! Повідрубувати тим собакам голови і покидати в воду.

Як Чорненка передягли і покріпили, він розказував Хмельницькому далі:

— Коронний гетьман Потоцький йде на Січ двома шляхами: Дніпром на байдаках, і правим берегом Дніпра суходолом. Гетьман стоїть з головною силою біля Черкас і йде слідом за переднім військом...

Кінець першої частини.

\$1.50